

MICHEL ESPAGNE

A francia–német kulturális transzferek¹

Bevezető

A kulturális transzfer kifejezés több különböző nemzeti tér, illetve közös összetevőik egyszerre történő elemzésének szándékát jelöli. Ez azonban anélkül történik, hogy a nemzeti terekről kialakított elképzeléseket ütköztetésük, összehasonlításuk vagy csak egymásra halmozásuk céljából egymás mellé rendelnénk. A kifejezés továbbá a keveredési formák létezésének és fontosságának hangsúlyozását szolgálja, melyek kutatása az identitások leírásával foglalkozó kutatásokhoz képest gyakran háttérbe szorul. Az ilyen kutatások ugyanis az identitások közötti keveredéseket természetes módon nem veszik figyelembe, azzal együtt sem, hogy ha az identitások is keveredés eredményei. A kulturális transzfer ellentétes a homogén formák feltárásának szentelt, egységekre összpontosító társadalomtudományokkal. Nem teljesen véletlen, hogy maga a transzfer kifejezés egyszerre utal a pénzáramlásra, a földrajzi mobilitásra, valamint a pszichoanalitikus gyógy mód egyik fázisára. Valóban, a kulturális transzfer jelensége tetten érhető a párhuzamba állított társadalmi csoportok gazdasági, demográfiai, pszichológiai és intellektuális tevékenységi területein is, azzal együtt persze, hogy ez utóbbi a legalkalmasabb az emberek, illetve tárgyak egymásban való jelenlétének, de leginkább ezek szimbolikus reprezentációjának megfigyelésére. A belső tagoltságuk komplexitásában létező kultúráknak szentelt kutatás alkalmasabb azon mechanizmusok leírására, melyekről a hagyományos humán-, illetve társadalomtudományok csak torz percepcióval rendelkeznek.

Jóllehet két amerikai indián törzs kapcsolatáról is árulkodó, a kulturális transzfer elsősorban mégis a csoportoknak mint nemzeteknek az önképéhez kapcsolódik. A nemzet fogalma, mely Németországban és Franciaországban más-más paradigma alapján jött létre, nem képzelhető el a két ország történelmének figyelembevételével. Hogyan is beszélhetnénk német nemzetéről, még mielőtt az összes társadalmi csoportnak nem lett közös nyelve, még mielőtt nem rajzolódott ki világosan az egység iránti vágy, vagy hogyan beszélhetnénk francia nemzetéről, mielőtt az abszolutizmus ideológiai alapjai megdőltek volna? Összefoglalva, nagyjából a 18. század közepétől kezdődő és az I. világháborúig tartó időszakban érhető tetten a nemzeti terek közötti kulturális transzferek jelensége. Manapság ezek jelentősége nyilvánvalóan kisebb, jóllehet ma is létezik a gazdasági elméletek, filozófiai, öltözködési, autóvásárlási és irodalmi trendek európai piaca. A kulturális transzfer és még jellemzőbb módon a francia–német keveredés jelensége alapján felállítható időkeret egyáltalán nem zárja ki korábbi vagy későbbi időszakok hasonló eszközökkel történő vizsgálatát, minthogy azon megvonható párhuzamosságok jelentőségét sem kisebbíti, melyeket – amint azt látni fogjuk – a távoli népek, írott kultúra nélküli etnikumok közötti kapcsolatok etnológiai elemzése és az Európán belüli kapcsolatok vizsgálata között fel tudunk és fel kell állítanunk. Mindössze arról van szó, hogy a kutatás fókusza arra a nagyjából két évszázadnyi időszakra esik, melynek során a kulturális transzfer működése a lehető leghatékonyabb volt, s amely egybeesik a modern európai társadalmak létrejöttével. Ebből a szem-

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Coll. 'Perspectives germaniques', Paris, ©Presses Universitaires de France, 1999. 1–49. [a 14–15. oldal kimarad, mert az a könyvben szereplő fejezetek részletezése]

szögből nézve a 19. századi francia–német kulturális transzfer jelenségének bemutatása hozzájárul a mai társadalmak értelmezéséhez.

A kronológia problémája a kulturális transzferre irányuló kutatás és a politikatörténet-írás közötti eltérés egyik meghatározó eleme. Mivel mindkét megközelítés más-más nemzeti mozgásokra irányítja a figyelmet, a kulturális transzferre irányuló kutatás relativizálja a történeti kontinuitás francia és német nemzeti interpretációját. De főleg arra hívja fel a figyelmet, hogy az ütközetek és a politikai rendszerváltások nem, vagy nem szükségszerűen esnek egybe mondjuk egy emigrációs hullámmal, s azzal sincsenek összefüggésben, hogy más kultúrákkal intenzívebbé válnak-e a kapcsolatok vagy sem. A francia egyetem nem 1870-ben, hanem már az 1860-as évek végétől próbál újjászerveződni Duruy minisztériumának ösztönzésére, német modell alapján s aztán csak az 1880-as évektől válik a tudománypolitika lényegi elemévé. A történetesen teljes mértékben politikai cezúrának tekinthető 1870. évnél a kulturális transzfer szempontjából csak korlátozott jelentősége van. Ha a német zenészeknek a párizsi zenei életben betöltött szerepe iránt érdeklődünk, láthatjuk, hogy Meyerbeer és Offenbach párizsi sikere egyaránt az 1848-as forradalom politikai cezúrájához kötődik. Victor Cousin 1828-ban filozófiai szemináriumán tér ki először a hegeliánus történetfilozófiára francia közönség előtt, két évvel megelőzve az 1830-as forradalmat, ahogy Alexander Kojève Hegelre vonatkozó kutatásai sem esnek egybe Hitler hatalomra jutásával. A Restauráció és a júliusi monarchia között az első franciaországi német bank alapítása szempontjából nincs választóvonal. A francia–német kulturális transzfer megvilágítása egyet jelent a többféle és különböző idejű kronológiai szegmensek elfogadásával. Az időbeli eltéréseket időbeli egybeesések szakítják meg, ami jól kimutatható a háromszögben zajló kulturális transzferek esetében. A kulturális kapcsolatok intenzívebbé válásával jellemezhető periódusokat úgynevezett holtidőszakok követik. A kulturális transzferek vizsgálata lehetővé teszi, hogy ne lineárisan leírható, valamely teleológiát követő történelemben gondolkodjunk.

A keveredés

Az európai kultúrák közötti és különösen a Francia- és Németország közötti kapcsolatokról – az empirikus anyag összegyűjtésére korlátozódva – már oly sok tanulmány született, hogy nehéz átfogó képet alkotni a problémáról. A kétségtelenül hasznos források bemutatása ugyanakkor súlyos hiányosságokkal terhelt, viszont ezeknek már az észrevételét is nehézzé teszi a problémára vonatkozó elméleti megközelítések gyengesége. Pedig valamely kutatási tárgy újbóli meghatározása csakis új elméleti kiindulópontból lehetséges, s a kultúrák közötti kapcsolatok megismerésénél is erre van szükség. Az adott nemzeti térre vonatkozó szociológiai, történeti, esztétikai megközelítések nem alkalmazhatók több különböző tér közötti kapcsolat leírására. Az Alexandre Koyré óta Franciaországban művelt tudománytörténet az elméleti kérdésfelvetés jelentőségét hangsúlyozza az új tudományos megközelítésekénél. Az, hogy Galileinél a heliocentrizmus hangsúlyozását csak a mindent uraló arisztotelizmussal szembenálló neoplatonikus *a priori* tette lehetővé, miközben az empirikus vizsgálatoknak inkább megerősítő értékük volt, nemcsak a tudománytörténet törésére világít rá.² Csak akkor lehetséges az empirikus összefüggések érzékelése, ha azt valamely elméleti háttér lehetővé teszi, és ezen az azonnal észlelhető tárgytól látszólag eltávolodott szinten tűnik csak lehetségesnek az új kutatási tárgyak megkonstruálása. A kulturális transzferek több szempontból is ilyen új kutatási tárgyat jelentenek, mivel többé

² Koyré, Alexandre: *Etudes d'histoire de la pensée scientifique*. Paris, Gallimard, 1973.

már nem a kulturális rendszerek perifériáján, nem a rendszernek a külvilággal kialakított szükségszerű kapcsolataiban vannak jelen, hanem képesek központtá alakítani a perifériát.

A kultúrák közötti cserének szentelt tanulmányok, akár összehasonlíthatnak, akár párhuzamot vonnak, akár a kultúrák közötti kapcsolatra helyezik a hangsúlyt – s e megannyi pozíció implikációi pontos elemzésre is szorulnak –, roppant tisztelettel övezik az összehasonlított végpontok integritását és identitását. Természetesen nem mindent lehet összehasonlítani, s erre nem is törekszik senki. Az összehasonlítás csakis egy – elfelejtett, illetve nem tudatosított – közös alap esetén lehetséges, melynek aprólékos rekonstrukciója a kulturális transferekre vonatkozó kutatások központi témája lehet. A nyelvek, mítoszok, szokások összevetésének csak akkor van értelme, ha annak egy olyan elveszett közös nyelv vagy egy elfeledett közös vallás felfedése a célja, amely nem a teljes emberiséget, hanem egy kevert összefüggő egészet jellemezhetett. Ahhoz, hogy e kevert egész romjain egymástól eltérő identitások képződjenek, a kevert állapot elfelejtésére volt szükség. Ebből a szempontból a felejtés nem szándékos hanyagságnak, hanem inkább a kultúrák strukturalizálásának – mint végcélhoz vezető folyamatnak – tűnik. És semmi sem indokolja, hogy ott, ahol az elméleti nézőpont egyszerű módosulásával lehetőség nyílik ezen kevert állapot történelmének elemzésére, a kultúrákra jellemző közös alap megőrizze a strukturális konvergenciák felsorolásából adódó absztrakt oldalát. Németországnak francia, Franciaországnak pedig német szemléletű, különböző, de legalábbis a két ország kapcsolattörténetén túlmutató, szélesebb értelemben vett történelme van. Ez teszi lehetővé például azt, hogy a III. Köztársaság világi szellemiségének történetét a kanti filozófia hivatalos értelmezéseként fogjuk fel. Mindent összevetve, a nemcsak francia–német keveredések nyomán formálódott közös alap azzal az ellentmondással is terhes, hogy maga is rendelkezik saját történelmmel, s azon keresztül az éppen működő disszimilációs mechanizmusokat is képes feltárni. Hiszen a disszimiláció, amely egy folyamatnak távolról sem utólagos fázisa, szintén felfogható az említett közös alap részeként. A francia–német közös alap paradoxona – ami talán általában is elmondható a kultúrák közös alapjairól – abban áll, hogy a távolságra utaló formák akár egymásba kulcsolódó formákként is felfoghatók. Wilhelm von Humboldtól kezdve egészen a 19. századi porosz oktatási rendszerre jellemző ideológiáig, a *Bildung*-eszme genezise – negatív, strukturáló és olykor meglepően közeli referenciaként – homályban hagyja a Condillac és az Ideológusok által megalkotott szenzualista nyelvfilozófiát.

Tudjuk, hogy a népeiségek, kultúrák történeti vizsgálata egyben szemantikai probléma is. Történeti osztályok, testületek az őket jelölő szavaktól függetlenül is léteznek, miközben az is igaz, hogy ugyanezen szavak nélkül, melyek saját tradícióval rendelkező nyelvi és kulturális kontextusba vannak ágyazva, egyetlen tudományos megközelítés sem lehetséges. Számos más szóval együtt a *Bürger*, *Nation*, *Patriotismus*, *Zivilisation*, *Bildung*, *Stände* szavak egyfelől olyan intellektuális eszköztárat alkotnak, mely nélkül egyetlen kultúra tudományos leírása sem lehetséges, másfelől a szóban forgó kultúra identitásának jelét, ki-sugárzását is jelentik. A történeti szemantika egyik nagy érdeme nem is annyira a számtalan előforduló kifejezés pontos jelentésének megvilágításában, mint inkább – a szavak belső történetiségét feltárva – egyértelmű jelentésük megkérdőjelezésében rejlik. Ha mégis elfordul, hogy a történeti szemantika figyelmen kívül hagyott valamit, az csakis az elemzett fogalmak kultúrák közötti dimenziója lehet. Egyfelől – az egymást követő kulturális behozatal eredményeként – a történeti elemzés alapvető eszközeinek már van külföldi előéletük: elég csak a Németországban elterjedt *Zivilisation* fogalom példájára gondolnunk. Másfelől a fogalmak jelentése a különböző kultúrák közötti oda-visszaáramlásuk során utólagosan telítődött, s ez eredeti jelentésük újraértelmezését, kezdetben nem létező virtuális jelentések egymásra rakódását eredményezte. Az 1790-es évek Németországában

a *Jakobiner* nem ugyanazt jelenti, mint a *Jacobin* ugyanekkor Franciaországban. Egy fogalom különböző kultúrákban használatos eredeti jelentései éppúgy, mint a használat különböző helyszínei közötti szemantikai eltérések különlegesen jó nézőpontot nyújtanak a kulturális transferek megértéséhez. Jóllehet gazdasági és demográfiai kérdések is megválaszolásra várnak, az ezeket jelölő nyelvi kikristályosodásokról, a fogalmak áramlásának köszönhető szemantikai elmozdulásokról sem szabad megfeledkezni. Clifford Geertz arra vonatkozó elmélete, hogy az antropológia nemcsak a társadalmi struktúrák leírásának felel meg, de egy-egy szerző által létrehozott retorikai ambíciójú szövegek³ előállításának is, nemcsak a kulturális transferekre vonatkozó kutatásoknál hasznosítható remekül, hanem maguknál a transfereknél is, amelyek szintén előállítással és elmozdulással jellemezhető szemantikai jelenségek.

A transferek talán képesek felvértezni az így felállítható elméletet a dogmatikus kíséretések, a hamisan definiált episztemológiai keretek kialakítása ellen. Sokszor kritikával illetjük a jelenleg divatos – történészek spontán és némileg tapogatózó filozofálására épülő, egymást váltó elméleti fordulatok kidolgozására törő – történetírói irányzatot, miközben ez a sokféle – nyelvi, pragmatikus – elméleti fordulat, amely állítólag a kutatásokhoz kíván új utat mutatni, képtelen elleplezni a konkrét kutatások egyre növekvő sterilitását.⁴ Ha azt szeretnénk, hogy a kulturális transferek kutatása ne fusson hasonlóképp vakvágányra, akkor saját konceptuális eszközeinek állandó szemantikai relativizációjára, a transferek önmaguk által hangsúlyozott episztemológiai jellegének radikális historizálására van szükség. Ahogy a *Geschichte* és *Histoire* kifejezések sem a történelmet magát, illetve a *Schriftlichkeit* sem az írást jelenti, feltételezhetően a *Vergleich* fogalma sem feleltethető meg pontosan az összehasonlítással. A kulturális transferekre vonatkozó kutatás, amely a kultúrák közötti kapcsolatokat pusztán empirikus anyagként kezelő empirizmus korrekciója kíván lenni, a kutatási tárgyakra vonatkozó kritikai eljárást saját elemző eszközeire és folyamataira is érvényesnek tekinti.

A kulturális kapcsolódásokra vonatkozó kutatások által megjelenített kritikai dinamizmus heurisztikai és bizonyos szempontból egységesítő funkcióval látja el az ilyen kapcsolódásokat. Az az állítás, miszerint a francia és német kultúrában továbbra is van még felfedezésre váró másság-elem, nemcsak a rájuk jellemző globális rendszer egészében, hanem a kultúra különböző alkotóelemeinek alsóbb szintjén is – az irodalomtörténettől a művészeti percepcióig bezárólag – ezen összetevők mindig újabb és újabb arculatának megismerésére ösztönöz, amit a kulturális tradícióra vonatkozó összes reflexiót átítató – az identitások meghatározására vonatkozó – szándék általában nem tesz lehetővé.

A kulturális transferek mechanizmusa olykor a társadalmi tér egészére vonatkozó áttekintéseket is képes közvetíteni. Ezek annál is inkább szintetikus áttekintések, mivel egyszerre két különböző társadalmi rendszer rétegzettségére vonatkoznak, s a két rendszer között húzódó határ nem egyikük vagy másikuk lehatárolódása, hanem egy új egész strukturális összetevője. Evans-Pritchard etnológusnak a dél-szudáni Nuer törzsre vonatkozó munkáira gondolunk. A nuerek pásztornép, amely állandó harcban és keveredésben áll a szomszédos nilusi néppel, a dinkákkal, miközben maga is erős csoport-identitástudattal jellemezhető törzsi alrészekre tagolódik. A nuerek ugyan lopják a dinkák állatait, de könnyűszerrel adoptálják, vagy másképp mondva, naturalizálják a Dinka törzsből származókat. A Nuer-csoporton belül előfordulhat konfliktus, sőt erre gyakran sor is kerül, a dinkákkal szemben a nuerek azonban egységesen lépnek fel. Amint egy másik résszel szemben egy

³ Geertz, Clifford: *Ici et là-bas. L'antropologue comme auteur*. Paris, Métailié, 1996.

⁴ Noiriél, Gérard: *A történetírás „válsága”*. Elméletek, viták és irányzatok a 19–20. századi történetírásban. Budapest, Napvilág, 2001.

nagyobb rész egységes fellépésére van szükség, mint ahogyan azt a nuerek esetében láthatjuk, csökken az etnikai alrészek egyenkénti kohéziójához elengedhetetlen konfliktus ereje.

A Nuer politikai struktúra részekre bomló karakterében benne foglaltatik az egyesülés tendenciája, mivel ha igaz, hogy minden csoport arra törekszik, hogy ellentétes részekre szakadjon, ugyanezen részek más csoportokkal szemben viszont egységre törekszenek, hiszen egy szegmentálódott rendszer részeit képezik. Ebből az következik, hogy a politikai csoportokban szakadás és egyesülés tendenciája ugyanakkor a szegmentálódott csoportnak a két aspektusát jelenti, s hogy a Nuer törzs és annak részei e két egymásnak ellentmondó, ugyanakkor egymást is kiegészítő tendencia közötti egyensúlyban léteznek.⁵

Míg a francia–német kapcsolatok értelmezéséhez a nuerek és dinkák közötti kapcsolatok modellül állítása igencsak kockázatos vállalkozás volna, Evans-Pritchard társadalmi modellje, miszerint identitás és különbözőség nem egymásnak ellentmondó, hanem egymást kiegészítő jelenségekként foghatók fel, igenis figyelemreméltó. Mint ahogyan teljesen hiábavaló volna egy etnikai szegmenst a többi szegmens nélkül értelmeznünk, az európai társadalmak közötti megosztottság sem természetből fogva való, hanem történelmi konstrukció eredménye, s e megosztottság egyben talán a lehető legjobb kiindulópontnak ígérkezik két csoport külön-külön való, illetve együttes értelmezéséhez. Az összehasonlítás talán időben korlátozható. Amíg a szakítás és egyesülés pillanatainak állandó váltakozása a délszudáni népek által megélt nem történelmi időt a rendszeren belüli egyszerű elmozdulásra⁶ igyekszik korlátozni, addig a francia–német kapcsolatokat döntően befolyásoló történelmi emlékezet magát a struktúrát is képes megváltoztatni. Akár állandó, akár átmeneti strukturális adottság is a megosztottság, attól az még az általa elfedett összefüggések értelmezési helye marad.

Végül, ha a transzferek mechanizmusa jelzésértékkel bír is a szembeállított kulturális rendszerek összességére nézve, miután nincs szigorú megfeleltetés egy adott tárgynak azon két funkcionális helye között, amit egyrészt abban a rendszerben tölt be, ahonnan származik, másrészt abban, ahol értelmezik, a kutatás gyakorlata sokkal precízebben körülhatárolt szinteken – a tárgyak, a társadalmi csoportok, a művek szintjén – történik. A célul kitűzött kutatás lényegét a gyakorlatban jelentő mikroelemzésekhez képest az – egyik kultúrából a másikba irányuló – transzfer globális perspektívája mindössze szabályozó horizontot jelent.

Fordítók és könyvtárak

A kulturális transzfer, mivel egy kód módosulásának felel meg, olyan, mint a fordítás. Vagyis amennyiben a társadalmi szokások tágra értelmezve kulturális kódokat jelölnek, úgy a nyelv marad a paradigmatis kód. Akár átvitt értelemben, akár szó szerint értjük, a fordítások története fontos a kultúrák közötti transzferek feltárásához. Bár a fordítási eljárások formalizálására tett kísérletek a kommunikáció elemi formáinak megalkotásán túl mind hiábavalónak bizonyultak, még mindig sokakat foglalkoztat annak hiú reménye, hogy létrehozható a kódok közötti fordítás globális kodifikálását elvégző fordítástudomány. Talán az ehhez a reményhez való régikeletű ragaszkodás a magyarázat arra, miért nem jutott eddig figyelem a fordítás feltételeinek, nevezetesen a fordítók személyének. Hiszen éppen

⁵ Evans-Pritchard, E. E.: *Les Nuer. Description des modes de vie et des institutions politiques d'un peuple nilote.* (Oxford, 1937), Paris, Gallimard, 1994. 175.

⁶ Evans-Pritchard: *Les Nuer*, 131. „Arra lettünk figyelmesek, hogy a strukturális idő előrehaladta egyfajta illúzió, mivel a struktúra teljes mértékben állandó marad, s az idő percepciója nem más, mint az emberek gyakran csoportokban való elmozdulása a struktúrán belül.”

a fordítók válogatták össze azokat a műveket, amelyek elsősorban voltak hivatottak külföldön képviselni a nemzeti szellemet. A német nyelvű munkák első francia fordításai általában olyan németek tollából születtek, akik reményüket veszítve a hatalmi helyzet megváltoztathatatlansága miatt ahhoz, hogy – a korban szívesen használt kifejezés szerint – a német irodalmat francia retorikába „burkolják”, a franciákkal való együttműködés mellett döntöttek. Az első német költészeti antológiát francia nyelven publikáló Michael Huber neve máig kevesek által ismert. És mit tudunk Antoine-Jacques-Louis Jourdanról, aki Napóleon seregének orvosa volt, és fáradhatatlanul fordította a német tudományos munkákat franciára? S olyanok is, mint Junker, aki a német színház francia nyelvű fordításának szentelte az életét, csak most kezdenek ismertté válni.

A német romantika E. T. A. Hoffmann, Heinrich Heine és a német irodalom kevésbé ismert szereplőinek (pl. Zschokke) megismerését Loève-Weimars-nak köszönheti. A német zsidó szülőktől származó párizsi születésű Loève-Weimars egy hamburgi kereskedőházban nevelkedett, melőtt az irodalomnak és a fordításnak szentelte magát. Számos elfeledett munkája mellett Friedrich Bouterwek műve alapján francia irodalomtörténetet írt. Irodalmi munkásságot is folytatott, s irodalomkritikáinak köszönhetően a Lajos Fülöp korabeli párizsi élet elismerésben részesítette, ami lehetővé tette számára, hogy költekező életmódot folytathasson, hatalmas személyzetet mondhatott a magáénak. Ezt követően diplomáciai pályára lépett, ami Keletre szólította. Hosszú bagdadi konzulág után pályafutása caracasi konzulággal ért véget. Időközben kis ideig az operát igazgatta, valamint Oroszországban járt kiküldetésben, ahol megismerkedett a kortárs orosz írókkal. A *Revue des Deux Monde*-ban kortárs politikusokról közölt portréi révén a júliusi monarchia politikai életében is szerepet vállalt. Azt állítva a francia tudásáról büszke Heinérről, hogy az nem beszélt németül, Loève-Weimarsnak sikerült megszerettetnie E. T. A. Hoffmann-nal a francia romantika egyik legfontosabb német referenciáját. Ugyanakkor a lábjegyzeteket leszámítva munkássága és személye nem szerepel sehol, jóllehet a két kultúra közötti közvetítő szerepe rendkívüli jelentőségű, s elfeledése azt a közvélekedést erősíti, miszerint a francia közönség ösztönösen fordult volna a német romantika felé. Loève-Weimars és számos más elfeledett fordító a két kultúra azon közös alapjához tartoznak, melynek lehetővé kell tennie a kulturális transzferekre vonatkozó kutatás körvonalainak kijelölését. Hogyan lehetett volna a német filozófiára hivatkozni Amédée Jacques, Jules-Romain Barni vagy Auguste Vera, Pierre Grimblot, Hermann Ewerbeck, Francisque Bouillier valamint Pierre Lortet nélkül, kiknek – a Victor Cousin árnyékában elfeledett – közvetítő szerepe elengedhetetlen volt a német filozófia Hippolyte- és Kojève-féle értelmezéséhez?

A fordítás problémája az akár eredeti nyelven, akár fordításban közölt könyvnek mint a különböző kultúrák között mozgó tárgynak a problémájához vezet. A kulturális transzferek kutatásánál a könyvtörténet bizonyos szempontjainak figyelembevétele magától értetődő. A más kultúrkörből származó könyveket a fordítások előállítására, valamint példányszámukra, illetve recepciójukra vonatkozó ismeretektől függetlenül francia vagy német kontextusban kell vizsgálni. Németországban ugyanúgy léteznek, illetve léteztek francia könyvtárak, mint ahogy Franciaországban is léteztek ezek német megfelelőik. Hogy is ne lett volna pazarul gazdag a németországi szemináriumok könyvtárainak francia állománya, miközben még a lipcsei és drezdai könyvkiadók is megjelentettek francia nyelvű munkákat? Franciaországban egész biztosan ritkábban fordulnak elő német könyvgyűjtemények. Pedig a Turgot-könyvtár katalógusától kezdve a 19. századi vidéki tudósok könyvtárkatalógusaival bezárólag nem úgy tűnik, hogy a német könyvek ritkaságszámba mentek volna. A 19.

században Németország könyvbirodalom volt,⁷ és jelentős számban exportálta termékeit a Rajnán túlra. Kétségtelen, hogy az az elképzelés – amit néha mítosznak is minősítenek – miszerint a német tudományos elméletek és gyakorlatok a második császárság végétől az I. világháborúig valósággal elárasztották a francia szellemi élet minden területét,⁸ magyarázatot nyújt az egyetemi és tudományos közkönyvtárak német gyűjteményének jelentős gyarapodására. Az az anekdota, miszerint Lucien Herrnek – az École normale supérieure könyvtárosának és a rajnántúli kutatások fáradhatatlan ösztönzőjének – Baudelaire csak német nyelven tetszett igazán, rámutat a fent nevezett gyűjtemények 19. századvégi jelentőségére. A 19. századi párizsi német nyomdászok és kiadótulajdonosok – már alaposan tanulmányozott – funkciója minden bizonnyal nemcsak megkönnyítette a franciák számára a német könyvgyűjtemények felállítását, de a különböző bibliográfiai módszerek és egy bizonyos előállítási stílus behozatalát is lehetővé tette. Ezzel kapcsolatban még azt is meg kell említeni, hogy a könyvtárosi munka a 19. században gyakran a Franciaországba emigrált németek számára bizonyult karrierlehetőségnek. A Napóleon alatt Jénából Párizsba áttelepült Karl Benedikt Hase-nak, valamint a középkori zsidó filozófiával foglalkozó, berlini zsidó származású Salomon Munknak köszönhető, hogy a párizsi királyi, majd császári s végül nemzeti könyvtár görög és héber kéziratgyűjteménnyel is rendelkezik. A nagy magángyűjtemények véletlenszerűbbek. Az egyik német arisztokrata családnál tanítóskodó emigráns Hubert apát egy olyan – a német felvilágosodásról szóló munkákban, 18. századi költők műveiben s a szabadkőművesség történetével kapcsolatos szövegekben – kivételesen gazdag gyűjteménnyel tért haza, amely a Champagne-beli Troyes város könyvtárában felületesen katalogizálva, úgy tűnik, mindemellett is csak a helyi szellemi körök eszmecseréire lehetett befolyással. A harmincas években a francia főváros XIV. kerületében a náciellenes emigránsok által létesített könyvtár példájából kiindulva be kellene vezetni a virtuális vagy elveszett könyvtárak kategóriáját is.⁹ A fordítás-, valamint könyvtártörténet egyúttal a kulturális transferekre vonatkozó kutatást kiegészítő tudományterületnek is tekinthető, mivel az ilyen diszciplína-identitásokat kultúráközi megközelítés jellemez.

Egy kollektív terv lépései

A kulturális transferekkel kapcsolatos kutatás egy, a 19. századi német és francia szellemi élettel foglalkozó kutatócsoport kezdeményezésére vette kezdetét az 1980-as évek közepén. A kutatócsoport eleinte azt próbálta értelmezni, milyen mértékben befolyásolta Heinrich Heine a német filozófiáról kialakított és saint-simon-i nyelven megfogalmazott véleménye a francia közönség Németországról már korábban kialakított képét. A fenti problémával foglalkozó szeminárium nemcsak Hegel és Kant első francia recepciójának, hanem a saint-simon-i eszme ún. német pillanatának feltárásához vezetett.¹⁰

⁷ Barbier, Frédéric: *L'Empire du livre. Le livre imprimé et la construction de l'Allemagne contemporaine*. Paris, Cerf, 1995.

⁸ Digeon, Claude: *La crise allemande de la pensée française (1870–1914)*. Paris, 1959.

⁹ A nevezett könyvtárnak sem katalógusa, sem gyűjteménye nem maradt fenn. Csak emigránsok említik meg visszaemlékezéseikben. Ezért nevezhetőek – Espagne szavaival – az ehhez hasonló könyvtárak, melyek tartalma csak feltételezhető, kikövetkeztethető, virtuálisnak, illetve elveszettnek. Az antifasiszta emigránsok párizsi könyvtára, a Bibliothèque de la Liberté Romain Rolland, Heinrich Mann és Gide kezdeményezésére 1934-ben jött létre, és a boulevard Arago-n volt. Az is tudható, hogy Németországban elégetett könyveket is tartalmazott. A fordító jegyzete.

¹⁰ Philippe Régner saint-simonizmussal kapcsolatos munkái, melyeknek a 19. századi ideológia és irodalom kutatására vonatkozó autonóm terv kiindulópontjául szolgáltak, segítséget nyújtottak e megoldatlan probléma tisztázásában.

E könyv¹¹ szerzője Michael Wernerrel karöltve 1985-ben megalapította a különböző egyetemekhez és kutatási intézetekhez tartozó kutatók szövetségét, melynek tudományos terve 1986-ban a göttingeni francia történeti misszió (Mission historique française) meghívására rendezett konferencián öltött határozottabb formát.¹² A különböző tudományágak képviselőit szövetségbe tömörítő kutatócsoportnak a nevezetes Ulm utcai École normale supérieure (Párizs) ad otthont.¹³ Mivel a kezdeményezők – azaz Michael Werner és jómagam – kézirat-értelmezési problémákra¹⁴ szakosodott germanisták vagyunk, a kutatócsoport fő profilja a filológia lett, s a különböző filológiai eljárások, illetve általában véve a humán tudományok keresztezett történetírása¹⁵ felé fordultunk. E kezdeti időszakban szintén jelentős szerepe volt a francia–német kapcsolatokra¹⁶ vonatkozó filozófiai, illetve – a migrációval¹⁷, a könyvekkel¹⁸ és a szellemi élettel¹⁹ kapcsolatos – történeti kutatásoknak. Az európai népeességáramlásokat Heine életrajzának modellje alapján leíró zsidó történeti tanulmányok gyakran jelentettek vörös fonalat számunkra.²⁰ A kutatások inkább irodalmi

¹¹ Melynek előszava és első fejezete a jelen tanulmány. Espagne, Michel: *Les transferts culturels franco-allemands*. Coll. 'Perspectives germaniques', Paris, Presses Universitaires de France, 1999. 1–49. (A ford. jegyzet)

¹² A konferencia megrendezése Etienne François Németország-történész ötlete volt. Az ő segítségével történt a konferencián elhangzott előadások publikálása: Espagne, Michel – Werner, Michael (ed.): *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*. Paris, Edition Recherches sur les civilisations, 1988.

Az *Annales*-ban Michael Wernerrel közösen publikált cikkünk szintén kiindulásként szolgált. Espagne, Michel – Werner, Michael: *La construction d'une référence allemande en France 1750–1914. Genèse et histoire culturelle*, Annales ESC, juillet-août 1987. 969–992.

¹³ A CNRS 'Francia–német kulturális transferek' kutatócsoportjáról van szó.

¹⁴ Eredeti tudományos képzettségük a magyarázat arra, miért fordultak a csoport tagjai a kéziratok tradíciók, a szövegek és diskurzusok eredete által felvetett problémák felé.

¹⁵ A filológiatörténetben (Pierre Judet de la Combe), valamint a német germanisztika történetében (Christoph König) járatos kutatókkal való együttműködés segített ezen irányú kijelölésében.

¹⁶ Az eredetre és a fordításra vonatkozó, a Pierre Péniison által felállított herderiánus elmélet állandó hivatkozási alapul szolgált. Pierre Macherey Mme de Staël és a francia filozófia kapcsolatára vonatkozó kutatásai is impulzust adtak. Újabbban Norbert Waszek mutatott rá a fiatal hegelianizmus és Franciaország kapcsolatára, illetve Marc Crépon tematizálta a határ és a földrajz fogalmát a filozófiában.

¹⁷ A 19. században Franciaországba bevándorolt német kézművesek és első szocialisták szakértője, Jacques Grandjone már a kezdetekben csatlakozott kutatócsoportunkhoz. A szintén társadalomtörténész Fred Schrader Bordeaux-ra és Hamburgra vonatkozó kutatásaiban változtatva folyamodott az összehasonlításához és a kapcsolattanulmányokhoz. Alain Ruiznak a német jakobinusokra és kantianus filozófia első recepciójára vonatkozó kutatásai a francia forradalom alatti kulturális transferek megértéséhez visznek közelebb.

¹⁸ A 19. századi német könyvek történetének szakértője, Frédéric Barbier arra hívta fel csoportunk figyelmét, miben voltak a könyvtörténet bizonyos aspektusai a segítségére. Helga Jeanblanc a franciaországi német könyvkiadást kezdte kutatni. Pierre Petitmegin pedig a francia–német kulturális transferek realitását minden másnál jobban prezentáló gyűjteménynek, az École Normale Supérieure könyvtárának könyvtárosaként kezdettől fogva támogatta ezeket a kutatásokat.

¹⁹ Christophe Charlenak a III. Köztársaság egyetemlein tettenérhető Németország-képnek, referenciának szentelt munkái arra mutattak rá, hogy a kultúrák közötti cserék tanulmányozása miben támaszkodhat a szociológiára.

²⁰ A berlini zsidóság történetével foglalkozó Dominique Bourel gyakran adott ösztönzést transferekkel foglalkozó kutatásoknak, mint például a jiddis nyelvvel foglalkozó Jean Baumgarten vagy újabban Perrine Simon-Nahum, Delphine Bechtel és Céline Trautmann-Waller esetében, akiknek munkái minden esetben újabb oldaláról mutatták be a problémát.

jellege azonban nem tűnt el.²¹ Az 1990-es évek elején a már korábban elkezdett kutatások előrehaladtával az európai politikai változások nyomán újabb kutatási területek bevonása vált lehetővé. A lipcei egyetemmel létesített kapcsolatoknak köszönhetően elindult egy olyan kutatás, amely az egyes német régiókban megjelenő francia jelenlétre összpontosított,²² a moszkvai Tudományos Akadémia kutatóival való közös fellépés nyomán pedig megkezdődtek a három végpontú vagy trianguláris kulturális transzferekre vonatkozó kutatások.²³ Ugyanekkor Jacques Le Rider Ausztria-, Bécs- és Közép-Európa-szakértőként a német terület túlságosan Németország-központú megközelítése helyett egy tágabb megközelítést javasolt.²⁴ Az 1990-es évek közepén az École normale supérieure-nek az újabb keletű és elsősorban a német kultúrkörre vonatkozó kutatások²⁵ iránt tanúsított hagyományos érdeklődése jóvoltából kutatócsoportunk konkrétabb intézményes formát öltött.²⁶ A kutatások számának gyarapodása²⁷ párhuzamosan zajlott az alkalmazási terület kiszélesítésével,²⁸ és a kulturális transzferekre vonatkozó kutatások horizontján új összetevők rajzolódtak ki.²⁹

A semmiképpen sem teljes értékű felsorolás azt bizonyítja, hogy a kulturális transzferek kérdése a múltban – s nagymértékben a jelenben is – a kultúrák egymásba kapcsolódásának új megközelítését célul kitűző, azonos módszertani és elméleti teret alkotó, de egy-

²¹ Günther Oesterle Párizsra, Jean-Pierre Lefebvre Hölderlin franciaországi fogadtatására, valamint fordítási problémákra, Philippe Régnier-nek a 19. századi irodalomban megjelenő ideológiára és Bärber Plötnernek a Grimm fivérekre vonatkozó munkái ezt a folytonosságot megerősítik.

²² A Franciaország történetével foglalkozó Katharina és Matthias Middell lehetővé tették, hogy Európában a kulturális transzferek esetében a regionális paraméterről, valamint a kultúraközi levéltárak hatalmas területéről is folyjék diskurzus.

²³ Katia Dimitrieva kezdett el foglalkozni a kulturális transzfer fogalmának orosz térben való alkalmazásával, elsősorban az irodalom területén. A problematika orosz térre való kiterjesztését az is megkönnyítette, hogy a szlavista Éwa Bérard is csatlakozott kutatócsoportunkhoz.

²⁴ Jacques Le Rider bekapcsolódásának köszönhető a kulturális transzferek kérdésének nagy teret szentelő *Revue germanique internationale* című folyóirat megalapítása.

²⁵ Mint a frankfurti iskola francia képviselte az École Normal Supérieure már nagyon korán befogadta a Husserl-archívumot, majd otthont adott egy Heinrich Heinével foglalkozó kutatócsoportnak, hogy csak néhány fontosabb momentumot emeljünk ki az intézmény idevágó történetéből. Lásd Espagne, Michel: *L'École normale supérieure et l'Allemagne*. Deutsche-französische Kulturbibliothek Bd. 6. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1996.

²⁶ *URA Transferts. Histoire interculturelle germanique* (URA transzferek. A német kultúra és más kultúrák közös történelme) lett az elnevezés. 1998-ban összeolvad az École Normal Supérieure német filozófiára specializálódó kutatóival (Husserl Archívum), és így lett elnevezése *UMR. Pays germaniques: histoire, culture, philosophie* (UMR Németnyelvű országok: történelem, kultúra, filozófia).

²⁷ Michael Werner, akit időközben az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on doktori disszertációk vezetésével bíztak meg, az intézményben megalapította a Németországgal kapcsolatos tanulmányok és kutatások központját (Centre d'études et de recherches sur l'Allemagne), melynek érdeklődési köre elsősorban a mai Németországban művelt társadalomtudományok és historiográfia alkalmazására terjed ki. Peter Schöttler, az Annales-iskola németországi kapcsolatainak szakértője ma Berlinben él, és részben visszatért a náciizmus történelemszemléletének a kutatásához.

²⁸ A René Pérennec által kezdeményezett konferencia (Institut historique allemand, 1995) a kulturális transzferek elméletének hatását vizsgálta a középkori irodalomtörténet tanulmányozásában. Lásd Kasten, Ingrid – Paravicini, Werner – Pérennec, René (éds): *Kultureller Austausch und Literaturgeschichte im Mittelalter /Transferts culturels et histoire littéraire au Moyen Age/*. Sigmaringen, Jan Thorbecke Verlag, 1998.

²⁹ Décultot Elisabeth mindenekelőtt a művészeti diskurzusban vizsgálta a francia–német egymásba kapcsolódásokat és új nézőpontokat kínált a 'német tanulmányok' történetéhez. Hölderlin francia recepciójának vizsgálata után Isabelle Kalinowski az 1800 körüli filológia és ideológia közötti kapcsolatok kutatására vállalkozott.

mástól különböző kutatások közös pontjának bizonyul. Csak örülhetnénk a kulturális transferekkel kapcsolatos franciaországi és németországi visszhangnak, amennyiben a Rajna két oldalán megmutatkozik, a közösen kidolgozott, ugyanakkor pontos körvonalakkal körülhatárolt elméleti arzenál alkalmazására irányuló törekvések nem fenyegetnének azzal a veszéllyel, hogy néhány esetben éppen egyedi jellegétől fosztják meg az elméletet. Ezért döntöttem úgy, hogy szükség van e könyv megírására, amely részben már publikált cikkekre³⁰ épülve a kulturális transferekre vonatkozó elméleti kérdések és gyakorlati kutatások szélesebb horizontjának bemutatására vállalkozik. (...)»³¹

I. fejezet EGY FOGALOM HATÁRAI

Ahhoz, hogy két kultúrkör, mint például Német- és Franciaország között transzfer történjen, szükséges, hogy mindkét kultúra organikus egységnek, de legalábbis erős identitásúnak vallja magát. Ha ezt az önmeghatározást nemzeti kultúrának fogjuk fel, azt is el kell fogadnunk, hogy Német- és Franciaország között a 18. század előtt kulturális transzferre nem kerülhetett sor. A nemzetnek ugyanis csakis ekkortól fogva volt német közegben – a német-ajkúakat közös referenciahálózatba foglaló egésze, azaz kollektív alanyra utaló – jelentése.

A nemzeti kultúra eszméje

A német nemzeti érzés megszületése arra a felismerésre ébresztette a franciákat, hogy saját hivatkozásaik, referenciáik ezentúl konkurens esztétikai és kulturális értékekbe ütköznek, s a francia közegnek érdeke a szomszédos nemzet szellemi–tudományos és technikai eredményeinek elsajátítása. Ez az ambíció mutatkozik meg a *Journal étranger*³² (Külföldi Újság) alapításában, de Diderot is hasonló szándékról tesz tanúbizonyságot az Enciklopédia előszavában. Valójában Francia- és Németország direkt módon nem állítható egymással párhuzamba, mivel míg Franciaországban régóta beszélhetünk a nemzeti egység felé mutató államról, azaz egy adott politikai entitás és a rá hivatkozó szellemi–művészeti és technikai produktumok közötti megfelelésről, addig Németországban ugyanekkor még egyáltalán nem esik szó az államról. De ez a – talán német részről a császárság eszméjével kapcsolatos reminiszenciákkal kompenzált – szimmetriahiány attól a pillanattól fogva, hogy a kultúrnemzet eszméje elterjedté vált, nem akadályozta a két kultúra közötti cserét.

Az európai városok közötti információáramlás természetesen nem a 18. században kezdődött, s a kontinens szellemi elitjei között – a többnyire latinul zajló – információcsere folyamatos volt a közös érdekeken nyugvó kérdésekben. Eckhardt mester³³ példája mutatja, e kérdések egész Európát bejárták. Ugyanakkor nem behozatali vagy kiviteli mechanizmusokról volt szó, hanem pusztán egy jelentősen homogén szellemi közegben való információ-körforgásról. A nemzeti kultúra fogalma – túl az erőteljesen regionális vagy helyi beágyazottságú társadalmi csoportok között létrejött információáramlási rendszerbe való

³⁰ A könyvben a következő cikkeket vettem át: II. fejezet: *Sur les limites du comparatisme en histoire culturelle*. Genèses. Sciences sociales et histoire, 17, sept. (1994), 112–121. – III. fejezet: 'Allemands et germanophones dans l'enseignement supérieur littéraire en France au XIX siècle'. In: *Les échanges universitaires franco-allemands du Moyen Age au XXe*. Sous la direction de M. Parisse, Editions Recherches sur les civilisations, 1991. 157–180.

³¹ Az itt következő oldalon a szerző a könyv fejezetekre osztását tárgyalja. – A ford. jegyzete.

³² Az 1754-től Párizsban megjelenő lap célja az volt, hogy a környező országok legfontosabb munkáival gazdagítsa a francia irodalmat, s így az addig teljesen ismeretlen német irodalom franciaországi megismertetését is szolgálta.

³³ Szentenciaolvasó a párizsi egyetemen 1293–1294 folyamán, majd 1302–1303-ban és 1311–1313-ban szintén tanít Párizsban.

integrálódáson – a vernakuláris nyelvek használatakor keletkező különbség megjelenését is magában foglalja. Ehhez a tudós kultúra mellett meg kellett jelennie a polgári kultúrának, amely szép lassan megvetette a lábát a hagyományosan a tudós körök által elfoglalt területen, olyannyira, hogy a tudományt is rákényszerítette a nemzeti nyelvek használatára.³⁴ Nem mintha a polgárság nem közvetített volna az egymástól távol eső kultúrák között. Épp ellenkezőleg, a gyakran művelt, írástudó, sőt idegen nyelveket is ismerő kereskedők a kulturális transzferek első számú hordozói voltak a 18. századtól fogva. Ugyanakkor az ilyen információcserének egy-egy jól megkülönböztethető nyelvi, politikai és felekezeti sajátosságokkal rendelkező helyszín – mint például Hanza vagy Frankfurt – volt a kiindulópontja.

A más kultúrákkal információcserére hajlandó, és Francia-, valamint Németország esetében behozatali és kiviteli komplex mechanizmusokat is előidéző nemzeti kultúra fogalma több sikot rejt magában. Mint az etnológiai értelemben vett kultúra, a nemzeti kultúra is egy adott társadalmi csoport tagjai közötti totális kommunikációs rendszernek felel meg, és ilyen értelemben ugyanúgy jelenti a nyelvet, mint a – hagyományosan anyagi kultúrának nevezett – termelési módokat. Feltételezhető, hogy egy csoport életének legkonkrétabb és legelvontabb elemei – a táplálkozási, illetve öltözködési szokások, valamint az esztétikai választások, illetve a filozófiai–irodalmi termelés – között bizonyos koherencia tapasztalható. Ha a Francia- és Németország közötti transzferek tanulmányozása egyetlen egy esetben sem hagyhatja figyelmen kívül az anyagi kultúrát, mivel az információcsere vektorai gyakran közvetlen módon kapcsolódnak a gazdasági és ipari élethez, akkor az is igaz, hogy az absztraktabb formák az egyes nemzeti kultúrák sajátosságait vannak hivatva meghatározni. Megkülönböztető-jel funkciójuk van. A Francia- és Németország közötti transzferek tanulmányozása tehát természetesebb módon irányul az esztétikai vagy tudományos természetű cserék, mint az anyagi javak közötti cserék tanulmányozására, még akkor is, ha ez utóbbiak az előzőek feltételeit jelentik. A cserék esztétikai, tudományos és történeti szintjeire való koncentráció annál is inkább fontos, mert – írói és történészei révén – minden nemzet másképp határozza meg magát a kultúrát. A nemzeti kultúra definíciója, mely maga is eltérő a francia, illetve a német szemantikai tradíció szerint (itt most nem térünk ki a *Bildung*, *Kultur*, *Zivilisation* fogalmak klasszikus ellenpárjaira), a behozatali és kiviteli mechanizmusok tárgya lehet. Érdemes megjegyeznünk, hogy az etnológiát és a humanizmust bizonyos mértékig összeegyeztető nemzeti kultúra fogalma megkérdőjelezheti azt a máig élő leegyszerűsítést, miszerint a társadalmak működésének elemzésében az alap elmentés a felépítménnyel. Szorosan a felépítményhez tartozó elemek, úgymint például a felekezeti közösséghez való tartozás, nemzetközi levelezés fenntartása, lényegében könnyűszerrel lehetnek az alpból származó gazdasági magatartások következményei is. A nemzeti terek közötti kulturális transzferek tanulmányozása arra mutat rá, hogy a morális, illetve szellemi élet jelenségei erősen köthetőek az „alaphoz” is.

A közös nevezőnek mondható nemzeti kultúra önmagában azonban ugyancsak képtelen volna a belső polarizáció, illetve feszültségek megszüntetésére. Talán épp e feszültségek meghaladására tett kísérlettel lehetne a legpontosabban definiálni. A nemzeti kultúra is ideológiai konstrukció, melynek érvényessége talán csak ideiglenes. Gyanítható, hogy a 18. század előtt nem nagyon jelentett semmit, s teljes jelentését főként a 19. században nyerte el, abban a 19. században, mely szerintem egészen az I. világháború végéig tartana. Kétségtelen, hogy a II. világháborúig még bírt valamilyen jelentéssel, jóllehet sem a nemzeti szocializmus, sem a Franco Spanyolországához, illetve Mussolini Olaszországához kötődő ideológiák nem mondhatók a nemzeti kultúra formájának (ráadásul a német nemzeti kul-

³⁴ 1687. október 24-én Christian Thomasius német nyelvű kurzust hirdet meg a lipcsei egyetemen arra hivatkozva, hogy a franciák már saját nyelvüket használják a tudományban.

túra képviselői többnyire emigrációban éltek). Továbbá az is igaz, hogy a 20. században a nemzeti kultúra fogalmának körvonalai kezdenek elmosódni.

Hermeneutika és konjunktúra

Két kultúra között bekövetkező elmozdulás elemzésére több modell is létezik. A legegyszerűbb minden bizonnyal a kommunikáció. A beszélőhöz hasonlóan ad át üzenetet a kulturális entitás is. Az üzenetet a hallgató átveszi, majd dekódolja. Ugyanakkor a beszélő és a hallgató nem légüres térben, hanem egy harmadik fél jelenlétében helyezkednek el, amiről olykor az üzenet is számot ad. Ezt követően az átadott üzenetet a beszélő referenciarendszerének kódjáról a hallgatóéra kell lefordítani. Ez a szemantikai jellegű elsajátítás teljes mértékben megváltoztatja az egyik rendszertől a másikig eljuttatott tárgyat. Mindazonáltal mégsem beszélünk információvesztésről. Az, hogy a III. Köztársaság tudós filozófusai – Kantot a laikus republikánus morál hivatkozási alapjává téve – a német filozófiának a kortárs németekétől eltérő interpretációját nyújtották, még nem jelenti azt, hogy emiatt kisebb vagy hamis volna az interpretáció jelentősége. Végeredményben az újrainterpretálás során bekövetkezett átalakulás az adott kulturális téren osztozó különböző kontextusok között is létezik.

Hiába egyezik meg a fogadókontextus által importált mű vagy gyakorlat interpretációjának fontossága a kiindulási kontextusával, attól még a kulturális transzfer nem jelent kevésbé jelentős hermeneutikai problémát. Egyrészt, mert egy idegen tárgy interpretálásáról, annak egy új referenciarendszerbe való integrálásáról – s mivel ez kezdetben gyakran új nyelvi referenciákat jelent –, lefordításáról van szó. Bármennyire leegyszerűsítettnek tűnik is a szószerinti összehasonlítás útvesztőibe került történész számára az új interpretáció az eredetihez, azaz az üzenetnek a kibocsátás helyén történő hipotetikus megalkotásához képest, az mégis teljes mértékben legitim. Az interpretáló számára lehetővé teszi, hogy egy specifikus időbeli horizonthoz képest foglaljon helyet, miközben nemcsak egyénként van jelen, hanem az interpretációnak köszönhetően pozíciót elfoglaló csoporthoz tartozónak is mondhatja magát. S az interpretációnak köszönhetően az a csoport számít, amelyhez az egyén tartozik (egyetem, szellemi iskola, folyóirat, társadalmi kategória). Másrészt a hermeneutikai eljárás nemcsak vagy nem mindig az idegen tárgy első alkalommal történő elsajátítása. Gyakran megesik, hogy az importált tárgy recepciója már megtörtént részleges formában, hogy már léteznek interpretáció-kezdemények. A korábbi elsajátításokra épülő új elsajátításhoz járul hozzá a korábbi interpretációk újbóli interpretációja, egy újraaktualizációs forma. A német filozófia 19. századi franciaországi meghonosításának jól ismert példáján³⁵ keresztül könnyű kimutatni, hogy a Párizsba emigrált németek által 1796-ban a forradalomról szóló vitában képviselt jakobinus Kant és a Madame de Staël-féle Kant közötti különbség nem elenyészőbb, mint az, amely ez utóbbit az ideológusok racionális Kantjától³⁶ elválasztja. A nemzetről szóló vitákban megjelenített „idegen tárggyal” kapcsolatos hermeneutikai folyamat hamarabb kezdetét veszi, mint hogy napvilágra kerüljenek az első tudományos tanulmányok, illetve fordítások. Kant példájánál maradva, meg kell említeni, hogy első fordítója Barni³⁷ volt. Az ő közvetítő munkája révén vált Kant a közönség szá-

³⁵ Lásd Quillien, Jean (éd.): *La réception de la philosophie allemande en France aux XIXe et XXe siècles*. Presses universitaires de Lille, 1994.

³⁶ Kant legkorábbi recepciójáról lásd Azouvi, François – Bourel, Dominique: *De Königsberg à Paris. La réception de Kant en France (1788–1804)*, Paris, Vrin, 1991. Lásd még a bibliográfiát.

³⁷ Jules-Romain Barni (1818–1878): az École Normale Supérieure egykori diákja, filozófiából szerzett mestervizsgát, nem esküdött föl Napoleonra. Lefordította a három kanti kritikát. A császár-

mára hozzáférhetővé, s az első hivatkozásokat és a Kantra vonatkozó referencia létrejöttét a további interpretációk alapját képező eredeti szöveg csak nagy sokára követte. Elmondható, hogy a tárgy tudományos konstrukcióját megelőzte annak interpretációja. Teljes mértékben azonosan zajlott Hegel recepciója. A Victor Cousin által kínált első Hegel-interpretációt leszámítva Cousin tanítványai csak akkor kezdtek színt vallani, amikor Hegel már kulcskérdésnek számított a francia ideológiai vitákban.³⁸

Téves volna azt hinni, hogy az egyik kontextusból a másikba elmozduló kulturális tárgy a felismerhetetlenségig elveszíti eredeti tulajdonságait. Az újbóli interpretálás nem *ex nihilo* teremtés, s a kulturális paradigmák, mint amilyen a német és a francia, még akkor is, ha jelentési tereket határoznak meg, nem zárt rendszerek. A közös kulturális elemek megkönnyítik az egyik kontextusból a másikba való elmozdulást, s ekképp hidat képeznek. Így volt ez az antik humanizmusról, a Görögországról alkotott képpel is. Görögország a 19. században ugyanúgy értéket képviselt Francia-, mint Németországban, jóllehet Friedrich August Wolff antikvitás-értelmezése távol állt Chateaubriand Görögországától. Szintén fontos, hogy a német egyetemeken nagy számban képzett, és Franciaországban megfordult klaszika-filológusok – mint például Karl-Benedikt Hase, Friedrich Dübner³⁹, vagy később Benloew⁴⁰ és Henri Weil⁴¹ – lehetővé tették, hogy a német kultúra elemei, így például a kritikai-történeti szövegértés, filológiai megközelítés Franciaországban is ismertté váljon. A júliusi monarchia paradigmatis közvetítőjének, Victor Cousinnek a német filozófusokkal való kapcsolatai gyakran filológusokhoz fűződő, korábbi összeköttetéseire épültek. Brandis⁴², bonni filológus és Arisztotelész kiadója hívta fel például a figyelmét Schellingre. Szintén a görög irodalom iránti humanista tiszteletadásnak tekinthető a Creuzer *Symbolique* című⁴³, az egyszerű görög filozófiát meghaladó és a vallástörténet első reprezentációit bemutató munkájához írott előszó Guigniaut tollából.

sággal szembeni republikánus ellenállást és a laikus eszme német eredetének képviselőjét testesítette meg.

³⁸ A Charles Bénard által fordított *Esztétikai előadások* voltak Hegel első fontos franciaországi megjelenésre szánt szövegei. Schelling első francia nyelvre lefordított munkái Paul Grimblot fordításában a *Transzcendentális idealizmus rendszere* (1842) és Claude Husson fordításában a *Bruno* (1845). (Magyarul: G. W. F. Hegel: *Esztétikai előadások* I., szerk., ford. Zoltai Dénes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980 és Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph: *A transzcendentális idealizmus rendszere* (1800). Budapest, Gondolat, 1983, valamint *Bruno avagy a dolgok isteni és természetes elvéről*, Budapest, Helikon-Európa, 1974).

³⁹ A 19. században Párizsban tartózkodó német filológusokról lásd például Petitmengin, Pierre: *Deux têtes de pont de la philologie allemande en France: le Thesaurus Linguae Graecae és a Bibliothèque des auteurs grecs (1830–1867)*. In: Bollack, Mayotte – Wismann, Heinz (éd.): *Philologie und Hermeneutik im 19. Jahrhundert 2*, Göttingen, Vandenhoeck-Ruprecht, 1983. 76–98.

⁴⁰ Az erfurti Louis Benloew, még mielőtt 1860-ban latin–görög katedrát kapott volna Dijon-ban, ugyanott 1848-ban külföldi irodalmakat előadó professzorrá nevezték ki.

⁴¹ Henri Weil Heidelbergben folytatott tanulmányai után, 1843-ban Párizsba érkezett s az ottani École Normale Supérieure-ön és az École pratique des hautes études-ön tanított görögöt. Több hellenista generációt nevelt fel.

⁴² Christian August Brandis (1790–1867) az Arisztotelész-kiadás elkészítéséhez megfordult olaszországi, párizsi és oxfordi könyvtárakban. 1823 és 1837 között Bonnban élt és elkísérte Ottó királyt görögországi útjára. Főműve a *Handbuch der Geschichte der Griechisch-Römischen Philosophie (1835–1864)*.

⁴³ *Religions de l'Antiquité considérées principalement dans leur formes symboliques et mythologiques* (1825–1851 – 10. vol.). Erről a fordításról lásd Münch, Marc-Mathieu: *Joseph-Daniel Guigniaut et sa traduction de la Symbolique de Creuzer*, Rennes, Université de Bretagne, 1978. Creuzerről Guigniaut a következőket jegyezte fel a *Notice historique sur la vie et les oeuvres de George-Frédéric Creuzer* című munkájában (Paris, Frimin-Didot, 1863): „Mindenki másnál többet tett az egyik olyan eszme megismertetésében, népszerűsítésében, mely utat fog magának törni századunkban. Ez a mitológia eszméje, amit bizonyos korokban az emberiség hitvilága természetes

Az egyik kontextusból a másikba való elmozdulás olyan metamorfózissal jár együtt, mint amilyen az alkimista szellemiségtől átítatott olvasztárokhoz méltó empirikus munkák mentek keresztül, melyek Holbach báró francia fordításában az *Encyclopédie* ásványtani szócikkeit gyarapították a technika és az anyag definícióját illetően.⁴⁴ A radikális metamorfózis motívuma végezetül bevésođött a magát az eszméknek szentelő Németország és a társadalmi étellel elfoglalt Franciaország egymást kiegészítő, komplementer jellegét valló réges-régi intellektuális modellbe. Ez a modell arra ösztönözte a fiatal hegelianusokat, mint amilyen Marx, Ruge, Moses Hess volt, hogy a párizsi preszocialista körökben azzal a céllal terjesszék a német filozófia elemeit, hogy így – saját szavaikkal élve – összehangolják a cselekvést és a gondolkodást.⁴⁵

A kulturális transfert nem elsősorban az export igénye határozza meg. Ellenkezőleg, nagyrészt a befogadó kontextusra jellemző konjunktúra dönti el, mit kell importálni, illetve mi az a látens, a nemzeti emlékezetben már jelenlévő elem, amit az aktuális vitákban reaktiválni kell. Ha Nietzsche munkásságának első – 1890-es évekbeli – recepciója iránt érdeklődnünk, akkor megfigyelhetjük, hogy az közvetlenül olyan – jó pár kortárs történész *curriculum vitae*ében és a román nyelvek vizsgálatában bekövetkezett történeti-kritikai fordulatban is nyomon követhető – konjunktúrához kötődik, nevezetesen a Németországból importált historizmus konjunktúrájához, mely már telítettséget okozott. Ráadásul általános volt az az érzés, hogy a historizmus a német egyetemekhez kötődik, s hogy kompromittálja az elsősorban szépirodalomra és retorikára épülő francia nemzeti kulturális identitást. A historizmus ellen fellépve, s a Franciaország által megtestesített déli kultúra prókátoraként Nietzsche az éppen zajló francia vitákban jelentős szerepet betöltő, kivételes német személyt testesítette meg. Így amint a külföldi hivatkozás integrálódik a befogadó kontextusra jellemző vitákba, leválik eredeti forrásáról, s a továbbiakban csak az éppen zajló vita szereplői által képviselt pozíciók befolyásolják. Például Pierre Leroux író a célból, hogy megpróbálja megkérdőjelezni a hivatalos filozófus, Victor Cousin szimbolikus hatalmát – amit ez utóbbi a hegelianus eszmével s a német filozófiával való állítólagos rokonságára hivatkozva vindikált magának –, Schellingre hagyatkozik, akit egy fejlettebb filozófiai álláspont képviselőjének állít be. Maga Leroux nem olvasta Schellinget, annál az egyszerű oknál fogva, hogy nem tudott németül, s fordítások ekkor még nem léteztek. Ugyanakkor a hivatkozás a Cousin- és a szocialista pártiak közötti kizárólagosan francia vitában instrumentalizálódott. Hogy Schelling erre maga semmilyen alapot nem szolgáltatott, végül is csekély súllyal esik a latban Leroux érvelésében.

Jól látható, hogy a külföldi gondolkodókra való hivatkozás a francia szellemi élet belső feszültségeiben és vitáiban a szimbolikus intellektuális hatalom növelését szolgálja, és a már megmerevedett *status quo*val szembeni lázadó fellépésekhez ad muníciót. Ilyen a német filozófia 19. századi francia recepciója és az 1970–1980-as években az akadémikus eszme monopóliuma ellen fellépő német diákok posztstrukturalista címkével ellátott francia filozófia-értelmezése.

formájának tarthatunk, s amely így egyszerre a történeti és filozófiai tudomány szintjére emelkedik.”

⁴⁴ Ld. Espagne, Michel – Werner, Michael: *Figures allemandes autour de l'Encyclopédie*. In: *Dix-huitième siècle*, 19 (1987), 263–281.

⁴⁵ Hess, Moses: *Berlin, Paris, Londres* (La Triarchie européenne), Du Lérot Tusson, 1988. Lásd még Bensussan, Gérard: *Moses Hess. La philosophie, le socialisme (1836–1845)*. Paris, PUF, 1985.

A német referencia működése

A kulturális import közvetlen hatása nemcsak a külföldi modellek adott társadalom- és szellemtörténeti pillanatban érvényes használatán mérhető le: időben s főleg egy jó pár társadalmi hely – amit akár intézményeknek, illetve intézményi kezdeményeknek is nevezhetünk – kialakulásán keresztül is megragadható. Ezt tekintetbe véve kell a 18. és 19. századi Franciaországban jelenlévő német kultúrát olyan társadalmi csoportoknál megragadva vizsgálni, melyeknek folyamatos virtuális egymásra rakódása nyújtaná a német referencia teljes képét. Ugyanúgy ide tartoznának a 18. századi fa- és rézmetsző mesterek,⁴⁶ mint a következő századbeli zenészek. Szintén meg kell említeni a könyves nyomdászokat, akik azon túl, hogy német tudományos eredményeket terjesztettek, a francia kutatók a munkáihoz is anyagot szolgáltatottak.⁴⁷ Néhány felekezeti közösséget is fel kell sorolnunk, köztük a Németországból a kedvezőbb társadalmi felemelkedést biztosító Franciaországba áttelepült zsidókét, akik közül számosan a zenében, a bankvilágban, illetve néhány speciális képzettséget igénylő területen (pl. orientalizmus) jeleskedtek.⁴⁸ A német emigráció, melyben a zsidóság számaránya magas volt, jó néhány szalont tartott fenn, melyek a könyvesboltokhoz hasonlóan találkozási helyként szolgáltak. Az olyan körök pedig, ahol nagy számban gyűltek össze a mesterek, s ahonnan az első német szocialisták⁴⁹ származtak, az intézményesült találkozóhelyek egy másik formáját jelentették.

A kulturális transzferek vektorai között kiemelkedő szerep jut az oktatóknak. Az első nyelvtanárok, akik 1830-tól fogva német nyelvet tanítottak a királyi kollégiumokban, többségüket tekintve németajkúak voltak.⁵⁰ A különböző francia közegekbe való, számos nehézséggel járó integrálódásuk, pedagógiai, kulturális és irodalmi érdeklődésük megannyi lényeges transzfer-momentumot jelölnek. A franciaországi humán- és társadalomtudományok 19. századi intézményesülésének tanulmányozása nagyrészt nem más, mint a Karl Hillebrandéhoz⁵¹ hasonló kutatások nyomán kirajzolódó kísérlet a francia–német kulturális transzfer felmérésére.

Lehet, hogy az intézmény globális kategóriájába kell azon kifejezetten földrajzi helyeknek is kerülniük, amelyek – mivel eltérő, de egymással kapcsolatban álló társadalmi pozíciókat betöltő bevándorlók meghatározó jelenléte a jellemző rájuk – a híd szerepét töltik be Német- és Franciaország között. Ebből a szempontból Bordeaux jó példának kínálkozik, ahol a 18. század elejétől fogva a város befogadta a – borokat és az egzotikus szigetekről származó termékeket az észak-európai piacokra közvetítő – Hanza kereskedőket, végül belőlük rekrutálta politikai és szellemi elitjét. Természetesen Strasbourgot is meg kell említenünk, de ennél meglepőbb helyeket is ide lehet sorolni, úgymint Champagne-t, Orléans-t vagy – a náci Németországból áttelepült antifasiszta írókról ismert – Sanary-sur-Mer-t is.

⁴⁶ Déculot, Elisabeth – Espagne, Michel – Werner Michael (hrsg.): *Hans-Georg Wille. Briefwechsel*. Tübingen, Niemeyer, 1998.

⁴⁷ Lásd Jeanblanc, Helga: *Des Allemands dans l'industrie et le commerce du livre à Paris (1811–1870)*. Paris, CNRS-Éditions, 1994.

⁴⁸ A *Journal asiatique* és a *Société asiatique* című folyóiratok német és francia tudósok gyümölcsöző, jóllehet egyelőre jórészt feltáratlan együttműködése nyomán láttak napvilágot.

⁴⁹ Strähl, Wolfgang: *Briefe eines Schweizers aus Paris 1835–1836. Neue Dokumente zur Geschichte der frühproletarischen Kultur und Bewegung* (éd. Jacques Grandjonc, Waltraud Seidel-Höppner et Michael Werner), Berlin, Akademie-Verlag, 1988.

⁵⁰ Espagne, Michel – Lagier, Françoise – Werner, Michael: *Le maître de langue. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, Maison des sciences de l'homme, 1991.

⁵¹ Lásd Bollack, Jean: *Critique allemande de l'université de France (Thiersch, Hahn, Hillebrand)*. Revue d'Allemagne, 9, (1977), 642–666.

A kulturális javak importjában döntő szerepű konjunktúrák tanulmányozása nem teszi megismerhetővé a befogadó kontextus által állítólagosan hűtlenül kezelt autentikusság reprezentációját, illetve a befogadó kontextust ért hatást. Ahhoz, hogy egyszer s mindenkorra túllépjünk a reflexiót sokáig hátráltató kategóriákon, a külföldi referenciák működését és geneziséit kell figyelmünk homlokterébe állítani. A kulturális transzferek kutatása nem szinkronikus vizsgálatot, hanem folyamatok megértési kísérletét jelenti. Ehhez több megközelítés kínálkozik. Az egyik, amire majd még visszatérünk, a szociológiai megközelítés. Az egyik rendszerből a másikba – adott földrajzi, illetve szimbolikus határon keresztül – elemeket közvetítő csoportok tevékenységét kell megfigyelni. A másik megközelítés a diskurzusok genezisével kapcsolatos. Azt kell értelmezni, hogyan jön létre a Németországra való hivatkozás francia közegben, amit majdhogynem filológus módjára úgy kell elemezni, mint egy kollektív szöveg kialakulását. A diskurzusok kialakulásának kérdése nem kerüli meg az egyéni közvetítéseket és a Németországgal kapcsolatos személyes állásfoglalásokat, hanem ezeket egy egészhez tartozónak tekinti. A kollektív diskurzus formálódásának színterén egyéni tapasztalatok keresztezik egymást. Ennek bizonyításául elég csak például a 19. és 20. századi különböző német, illetve németnyelvű folyóiratokra gondolnunk.⁵²

A lapokon kívül ugyanakkor a levelezők hálózata is fontos, mely a német referencia kitüntetett „kohójává” válik azáltal, hogy rajta keresztül szövegtöredékek – amelyek alkalmanként könyvrészletek is – egy aránylag tágas körben körforgásba kerülnek. Nem túlságosan kiterjedt s ezért könnyen feltérképezhető hálózatról van szó. A levelezések között kitüntetett figyelmet érdemel Victor Cousin-é, mely évtizedeken keresztül biztosította a maga filozófiai-filológiai eredményeitől magabiztos német egyetem és aközött a francia intézmény között a kommunikációt, ahol lassanként Cousin tanítványai közül kerültek ki az igazi közvetítők, a valóban kompetens fordítók és a német kultúra meghonosítói. A Németországról szóló kollektív diskurzus⁵³ ezen „kohójának” tanulmányozása során kiderült, hogy Cousin döntött arról, mit kíván importálni, s az egyetem felett évtizedeken át gyakorolt monopóliuma is nyilvánvaló lett. Edgar Quinet-nek⁵⁴ az egyrészt a német historizmusban, illetve filológiában, másrészt a századközepi francia historiográfiában gyökeres, valamint François Guizot-nak – a Quinet-jénél szerényebb – levelezési kapcsolatrendszerét kell még megemlítenünk.⁵⁵ Kétségtelen, hogy archeológiai leletekről, elveszett egészek maradványairól van szó, melyek azonban még kiegészíthetők. Nem kisebb dolog

⁵² Az 1905-ben elindított *Revue germanique* folyóiratnak 1947-ben nyomába lépő *Etudes germaniques* 19. századi elődje a *Bibliothèque allemande* (1826-), amely 1829-ben *Nouvelle revue germanique*, 1835-től *Revue germanique*, majd végezetül, 1838-tól – míg ki nem fullad – *Revue du Nord* néven szerepel. 1858-ban Charles Dollfus és August Nefftzer újonnan alapít egy *Revue germanique* elnevezésű folyóiratot, amely nagyjából egy évtizedig létezik. Ezen kívül meg kell még említenünk a 18. századi *Bibliothèque germanique*-ot, ami később *Journal littéraire d'Allemagne, de la Suisse et du Nord* ismert, illetve az 1720 és 1760 között Amszterdamban megjelenő *Nouvelle bibliothèque germanique*-ot.

⁵³ Espagne, Michel – Werner, Michael: Les correspondances allemands de Victor Cousin. In: *Hegel-Studien*, 1986, 65–85. – Id. (éd.): *Lettres d'Allemagne. Victor Cousin et les hégéliens*. Du Lérot, 1990. Cousin-ról lásd még Cottin, Jean-Pierre: *Autour de Victor Cousin: Une politique de la philosophie*. Besançon, 1992; Vermeren, Patrice: *Victor Cousin. Le jeu de la philosophie et de l'Etat*. Paris, 1995; Fauquet, Eric (éds.): *Victor Cousin. Homo theologico-politicus. Philologie, philosophie, histoire littéraire*. Kimé, Paris, 1997.

⁵⁴ A nagyrészt tekintve még kiadatlan Quinet-levelezés a Francia Nemzeti Könyvtár (BNF) kéziratgyűjteményében található.

⁵⁵ A Guizot-levelezés a Francia Nemzeti Levéltárban (Archives nationales) férhető hozzá. Werner, Michael: *Les correspondants allemands de Francois Guizot*, Cahiers d'études germaniques, 13, 1987. 95–117.

értelmezéséhez járulnak hozzá többek között, mint hogy a liberalizmus, majd később a szekularizált köztársaság hogyan használta fel a német kultúra elemeinek importját.

A kulturális transzferek szociológiai vektorai

Az eszmék, a könyvek és a magatartások közvetítése a határokat ténylegesen átlépő egyéneknek, sőt csoportoknak köszönhető. A francia kultúra német összetevőjének értelmezése a gyakran kis létszámú csoportok történet-szociológiai elemzésével egyenlő. Az útlevélkérőlapok túl tág értelemben informatívak ahhoz, hogy használhatók legyenek. A pusztán szűk csoportot alkotó, franciaországi úti élményüket útleírásban rögzítő utazók a másik végletet jelentik.⁵⁶ A honosítási-kérelmek informatívabb és kvantitatív szempontból reprezentatívabb dokumentumok, de a 19. század során a Franciaországban letelepedett külföldieknek csak bizonyos részét érintik. Ráadásul az így regisztrált személyek sokfélesége nem teszi lehetővé szeriális tanulmányok készítését. Egy adott csoport által a befogadó kontextusra gyakorolt sokféle hatás a csoport társadalmi tevékenységén, szakmáján keresztül valósul meg. A 18–19. századi Franciaországban élő német zenészek, valamint a 19. században Párizsban letelepedett német orvosok konkrét tudásközvetítő kategóriákat jelentenek. A Júliusi monarchia alatti párizsi német újságírókról és könyvkiadó-kereskedőkről,⁵⁷ az 1830 körül ott, helyben toborzott nyelvtanárokról,⁵⁸ a Restauráció korabeli Franciaország bankárjairól⁵⁹ vagy éppen a forradalom előtti időkben a Rajna túlsópartjáról érkező bútorkészítőkről, valamint fa- és rézmetszőkről⁶⁰ már éppen kellő számú tanulmány született ahhoz, hogy belássuk, releváns az azonos szakmájú külföldiek hatásának tanulmányozása a befogadó kontextusban. Természetesen, akár egy puzzle-ban, szeretnénk a francia társadalomban megtalálható társadalmi csoportok jelenlétének nyomait összegyűjteni s ekképp kirakni a német jelenlét teljes képét. Lehet, hogy ez csak egy távoli jövőben megvalósítható ambíció, akárcsak a nemzeti entitás globális meghatározása, mely az operatív fogalmat szubsztantív realitássá változtatná. Az összehasonlító szociológiával ellentétben a kulturális transzferek szociológiája két egymással szembeállított társadalom szűk csoportjaira vonatkozik.

Disciplináris transzferek és határok

Amikor egy könyv, elmélet vagy esztétikai irányzat átlépi két kulturális közeg között a határt, s például Németországból Franciaországba jut, azzal együtt kontextushoz fűződő jelentése is módosul. Azzal, hogy e módosulást két nemzeti közeg közötti átlépéséhez kötjük, a nemzeti kritériumnak más transzverzális kritériumhoz képest különleges tulajdonságot

⁵⁶ Grosser, Thomas: *Reiseziel Frankreich. Deutsche Reiseliteratur von Barock bis zur Französischen Revolution*. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1989; Barbey-Say, Hélène: *Le voyage de France en Allemagne de 1871 à 1914*. Presses universitaires de Nancy, 1994.

⁵⁷ Lásd Jeanblanc, Helga: *Les libraires imprimeurs allemands à Paris sous la monarchie de Juillet*. Paris, CNRS-Éditions, 1995. A franciaországi német könyvnyomtatás nagy múltra tekint vissza, amint azt Franz Stocknak a 15–16. század fordulóján tevékenykedő német nyomdászokról szóló kutatásai is bizonyítják. Stock a két világháború között a párizsi németesség lelkesze volt. Lásd Stock, Franz: *Die ersten deutschen Buchdrucker in Paris um 1500* (éd. Ansgar Heckerth – Hans-Walter Stork), Paris, Bonifatius, 1992.

⁵⁸ Espagne, Michel – Lagier, Françoise – Werner, Michael: *Le maître de langue. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, Maison des sciences de l'homme, 1991.

⁵⁹ Lásd Barbier, Frédéric: *Finance et politique. La dynastie des Fould, XVIIIe–XIXe siècles*. Paris, Armand Colin, 1991.

⁶⁰ Lásd Mondot, Jean – Valentin, Jean-Marie – Voss, Jürgen (hrsg): *Deutsche in Frankreich, Franzosen in Deutschland, 1715–1789*. Sigmaringen, Thorbecke, 1992.

tulajdonítunk. A német filológia 19. századi francia importja éppúgy árulkodó az École des Chartes⁶¹ által felállított történeti módszertanra alapozott francia filológia létezéséről, mint a szöveg-megközelítés Németországban tetten érhető, tisztán retorikai módjáról. A Rajna mindkét partján létezik retorika és filológia, ám különböző körök által képviselve. Nem áll-e közelebb a breton paraszt mecklembourgi társához, mint egy párizsi orvoshoz vagy építészhez? A nemzeti kulturális hovatarozás hibernálásával és szubsztanciálásával vajon nem tévesztjük-e szem elől az alaposabb, ugyanakkor ezen hovatarozás jelentőségét csökkentő elemzéseket?

Pedig egy adott nemzeti nyelv által lehatárolt kommunikációs közeg hajlamos a tudás tárgyainak a saját, belső szisztematizáltsága alapján felállított kód szerinti megszerzésére. Nem minden különbözik szükségszerűen a határ két oldalán, de már egy enyhe eltérés is megváltoztatja a tárgy helyét a rendszeren belül. A III. Köztársaság francia filozófiájában Fichte nem ugyanazt a helyet foglalja el, mint a Vilmos-korabeli német filozófiában. Az Andler által 1914-ben tanulmányozott Nietzsche nem felelt meg annak, akit a német katonák a lövészárkokban olvastak.

Jóllehet a befogadó kontextusban valamely kulturális import sorsának tanulmányozása a távolság, a helyváltoztatás, az eredetihez való hűség megállapítására törekszik, mégis létezik másfajta megközelítés. Függetlenül attól, hogy a 19. századi Franciaország milyen valóságos tudás birtokában volt a német filozófiáról, a külföldre való hivatkozás a nemzeti ideológia kikovácsolását segítette elő. A kanti filozófia antiszenzualista megközelítésére építve – ahogy azt Charles de Villiers szorgalmazta –, majd a Cousin által felvázolt hegeliánizmus nagyon átpolitizált rekonstrukciójával kiegészítve – aminek egyfajta korrekciója volt Pierre Leroux Schelling iránti érdeklődése és tisztelete –, a 19. századi Franciaország kulturális identitása a Németországról szóló diskurzuson keresztül valósul meg. Renan és Littré D. F. Strauss iránti érdeklődése, az Edgar Quinet⁶² által szorgalmazott herderiánus kultúrtörténet vagy Hyppolite Taine szociológizáló Hegel-újrólvasata mind megannyi részecske abban a kulturális transzferben, amely nemcsak gazdagítja a nemzeti ideológiát, de a valóságban strukturálja is.

Bár az egyelőre még gyerekcipőben járó társadalomtudományok története, amennyiben kizárólag egyetlen kulturális közegre korlátozódik, tovább erősíti a 'nemzeti' entitásról való gondolkodást, arra is képes rámutatni, mennyiben épül ugyanez a kulturális közeg a 'más-ság' percepciójára, asszimilációjára, illetve visszautasítására. A 19. századi franciaországi irodalmi tanulmányok, egyfelől a különböző retorikai formuláknak – a jezsuiták pedagógiai módszereit követő, valamint az ideológusoknak az univerzális grammatika strukturái iránti érdeklődése révén megújított – iskolakultúrán keresztül végbemenő átadása, másfelől a szövegek történeti-filológiai megközelítésének meghonosítására tett kísérletek között ingadoznak. Gaston Paris-tól fogva Gustan Lanson-nal bezárólag számos kísérlet történt arra, hogy a történeti háttéren, nyelvi variánsokon és a szövegek eredeti kézíratain alapuló módszert alkalmazzanak a francia irodalom tanulmányozásánál. Akár a Lanson-féle historizmus elvetéséről, akár a szövegek filológikus megközelítéséről van szó, Franciaországban a nemzeti irodalmi örökség kultúrája a német egyetemeken uralkodó tudományhoz viszonyítva definiálódik.⁶³

⁶¹ Levéltáros-képző intézmény – a ford. jegyzete.

⁶² Quinet, Edgar: *Herder. Idées sur la philosophie de l'histoire de l'humanité*. „Introduction aux œuvres de Herder”, Paris, Levrault, 1827.

⁶³ Werner, Michael: „*Histoire littéraire*” contre „*Literaturgeschichte*”, *Genèses*, 14, (1994), 4–26.; Werner, Michael: *A propos des voyages de philologues français en Allemagne avant 1870: le cas de Gaston Paris et de Michel Breal*. In: Parrisé, Michel (éd.): *Les échanges universitaires franco-allemands du Moyen-Age au XXe siècle*. Paris, Éd. recherches sur les civilisations, 1991. 139–155.

Hálózatok és decentralizmus?

Az interkulturális történelem alapját a szellemi élet kiemelkedő – más kultúrák ismeretével rendelkező – képviselői között megfigyelt kapcsolatok jelentenék, melyek rámutatnak arra, hogy a nemzeti kultúra lendülete valójában a külföldi importok transzmutációjának függvénye. Példaként említhetjük, milyen fontos Edgar Quinet számára Herder, vagy Renan elméleteinél a német filológia, s e példákon keresztül megérthetjük, milyen szerepet töltenek be a német gondolati sémák a 19. századi francia ideológia meghatározásában. Bármennyire szükséges is, az ilyen típusú kutatás kizárólag csak a jelentős hatású egyéneket állítja a középpontba. Ugyanakkor a körülöttük lévő, a háttérben meghúzódó közvetítők is érdekesebbek a figyelmünkre, akiknek egymás közötti és a szellemi élet kiemelkedő jelentőségű képviselőivel fenntartott kapcsolataik biztosítják a viselkedések és eszmék körforgását. Amennyiben az ilyen hálózatok határon átívelők, nemcsak a interkulturális kapcsolatok társadalomtörténetének, a hétköznapiaknak, a transzferek mikrotörténetének a megírását teszik lehetővé, de az irodalomtudomány s általánosságban a valójában transzkulturális humán tudományok történetének alapját jelenthetik.

Ennek lehetősége érződik az olyan konkrét historiográfiai vállalkozásokon is, mint amilyen Walter Benjamin *Passagenwerkje*, melyben a júliusi monarchiától a II. császárságig tartó francia társadalomtörténeten keresztül rajzolódik ki a 20. századi Németország kultúrtörténete. Karlheinz Stierle a *Párizsi mítosz*nak szentelt könyve⁶⁴ nem más, mint a Rousseau-tól Baudelaire-ig tartó irodalmi diskurzus tanulmányozása. De e diskurzus vizsgálata, mely bizonyos szempontból a Benjamin-féle kutatás folytatása, a városnak saját magáról folytatott diskurzusa, a város önmagára-ismerése kíván lenni. Nemcsak a reflexivitás hangsúlyozása felel meg a német kategóriáknak, de az is, hogy annak közvetítésében Heinének, illetve Börnének kiemelt fontosság tulajdonítható. Párizs irodalomtörténete interkulturális történelemmé lép elő. A hálózatok tanulmányozásán keresztüli irodalomtörténet és a humán tudományok interkulturális története a decentralizmusra való képességet feltételezi. Az irodalom s az irodalomtudományok történetének hősei teljes fegyverzetben léptek elő onnan, ahol a nemzetadatokat kovácsolják, hogy aztán – készen állva a szimbolikus nemzeti területet fenyegető bármely veszéllyel szembeni küzdelemre – a Pantheonokban és Walhallákban leljenek a helyükre. A Vilmos-korabeli Weimar Goethe-kultusza az Hugo-kultuszra rímel, s a Nisard-nak⁶⁵ kijáró tisztelethez hasonló elismerés övezi Wilhelm Scherert is.⁶⁶ Az interkulturális történetírás a névadó hősök helyébe csoportokat állít.

Ahhoz, hogy ideális esetben a kulturális transzfer nyilvánvalóvá tegye a szembeállított kulturális rendszerekben az egymástól nagyon eltérő területek implikációt, elsősorban – Hans-Jürgen Lüsebrink és Rolf Reichardt nyomán – rövid időszakra érdemes koncentrálnunk.⁶⁷ Ezzel szembesülhetünk az 1800-as évek Németországa azon időszakának szótárait böngészve, melyet a német nyelv új fogalmakkal való szemantikai megfertőzöttsége idősza-

⁶⁴ Stierle, Karlheinz: *Der Mythos von Paris. Zeichen und Bewusstsein der Stadt*, Munich–Vienne, Carl Hanser Verlag, 1993.

⁶⁵ Nisard, Désiré (1806–1888): az *Histoire de la littérature française* (1844–1861) szerzője a klasszikus ízlés elkötelezett védelmezője volt.

⁶⁶ Lásd a 19. századi germanizmus átfogó történetét: Fohrmann, Jürgen – Vosskamp, Wilhelm (hrsg.): *Wissenschaftsgeschichte der Germanistik im 19. Jahrhundert*. Stuttgart-Weimar, Metzler, 1994.

⁶⁷ Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf (hrsg.): *Kulturtransfer im Epochenbruch Frankreich – Deutschland 1770–1815*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1997. A terv francia összefoglalásáról lásd Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichardt, Rolf: *Histoire des concepts et transferts culturels 1770–1815. Note sur une recherche*. Genéses, 14 (1994). 27–41.

kának szokás nevezni.⁶⁸ Nemcsak fontos szövegek, de mindenekelőtt komédiák, operák, illetve – a varázslatosan csengő forradalom szót mindössze a címében viselő – könyvek német fordításain keresztül követhető, hogyan jött létre új politikai fogalomalkotás. Ugyanakkor inkább szemiológiai mintsem szemantikai elmozdulásoknak is a tanúi lehetünk, többek között XVI. Lajos kivégzése⁶⁹ kapcsán, amely nemcsak újságcikkekben talált visszhangra, de versekben, színdarabokban, illetve többnyire grafikus reprezentációkban is. A transzfer során lezajló műfajváltás gyakran megfelel egy kép, röpirat vagy grafika közvetítésével történő szövegelmozdulásnak. A perspektíva pontos kronológiai keretre történő redukciója lehetővé teszi azon szükséges mikromegközelítések összekötését, melyek egyedül képesek teljes mértékben számot adni egy újbóli interpretációs, illetve szimbólumalkotó folyamat meghatározó feltételeiről.

A kulturális transzfer leírásához szükséges intellektuális eszközök bemutatására tett kísérletnek talán egy arra vonatkozó megállapítással kell végződnie, mi nem lehet kulturális transzfer. Kulturális transzfer nem lehet például két különböző kultúrkörhöz tartozó szerző közötti irodalmi hatáskapcsolat. Először is azért nem, mert a hatás fogalma a befogadóra jellemző dinamikus cserét az üzenet előállítójára redukálja, és inkább feltételezi, mintsem kimutatja a kettejük közötti rögtöni, szinte mágikus viszonyt. Ezen kívül a hatás fogalma azt feltételezi, hogy a kultúrák közötti viszonyok mesterségesen homogén, kifejezetten irodalmi közegben létesülnek. Valójában az arra magyarázattal szolgáló közvetítések, hogy egy íróra miként van hatással egy másik, külföldi író, nagyon sokféleké lehetnek, és az utazásokra, a könyvterjesztés történetére, valamint oktatási intézményekre is vonatkozhatnak. Amikor a határt átlépő tárgy kulturális közeget vált, a két közeg része lesz a reszemantizációs folyamatnak. A kulturális transzfer továbbá nem mondható olyan izolált történeti konfigurációkra vonatkozó pozitívista kutatásnak sem, ahol a konfigurációk azt feltételezik, hogy két kultúra között konkrét történeti kapcsolat jött létre. Ahhoz, hogy német–orosz kulturális transferről beszéljünk, nem elég, hogy Nagy Péter és a lengyel király, aki egyúttal szász választófejedelem is, találkoztak Torgauban, még akkor sem, ha ez a találkozás nem lényegtelen a két ország történelme szempontjából. A konkrét történelmi kapcsolatok csak empirikus anyagot jelentenek. A kulturális transzferek az egymással összehasonlított kultúrák nagyobb egységeire vonatkoznak.

A kulturális transzferekre vonatkozó kutatás még inkább különbözik az összehasonlítások felállításától, legyenek azok esztétikaiak, tudományosak vagy szociológiaiak. Az összehasonlítás jellegére, az összehasonlítás nyomán keletkezett átfedések rekonstrukciójára vonatkozó reflexió különleges figyelmet igényel.

II. fejezet AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSON TÚL

Különösen a francia–német kapcsolatok terén a történetírás túl sokáig olyan legitimációs modellhez kötődött, mely tárgyait nemzeti fogalmak alapján definiálta. Az összehasonlító nézőpontú munkák számának növekedése csakis pozitív fordulatként értékelhető; az összehasonlító módszert Marc Bloch (lásd A feudális társadalom) és Fernand Braudel (lásd A Mediterránium) mintegy ötven évvel ezelőtt megjelent munkái harangozták be, s annak

⁶⁸ Keilhauer, Annette: *Begriffstransfer in französisch-deutsch-französischen Wörterbüchern (1770–1815)*. In: Lüsebrink – Reichardt: *Kulturtransfer im Epochenbruch Frankreich – Deutschland 1770–1815*. 1997. 769–824.

⁶⁹ Wagner, Michael: *Die Rezeption des „Königsmordes“ von 1793 in Deutschland*. In: Lüsebrink – Reichardt: *Kulturtransfer im Epochenbruch Frankreich – Deutschland 1770–1815*. 239–257.

azóta is folyamatosan mindig újabb és újabb védelmezői támadtak.⁷⁰ Pedig a nemzeti történetírás elégtelenségeinek kiküszöbölésére az összehasonlításon kívül más módszer is elképzelhető. Az összehasonlítást valójában nem lehet az Európában a kultúrtörténetre vesztélyt jelentő történetírói etnocentrizmus elleni legfőbb tudományos eljárásnak tekinteni. Az összehasonlító módszer konstruktív kritikát igényel, s – bár részleges és időszakos hasznossága vitathatatlan – rá kellene mutatni jól látható korlátaira. Most főként 19. századi példák alapján felállított elméletek kidolgozására vállalkozunk.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS ÖNMAGUKBAZÁRT KULTURÁLIS TEREKET FELTÉTELEZ, HOGY AZTÁN KÉSŐBB ABSZTRAKT KATEGÓRIÁK SEGÍTSÉGÉVEL TÚL TUDJON LÉPNI EZEK SPECIFIKUS JELLEMZŐIN

Mit értünk „összehasonlító történetíráson”? A kifejezésnek először is van egy nagyon hétköznapi jelentése: a rész kutatások eredményei nem maradhatnak izoláltak, azokat valamilyen általánosabb szintre kell emelni, ehhez azonban először el kell végezni az összehasonlításukat. A bármely tudományos tevékenység alapját jelentő sorrend felállítása már önmagában összehasonlítási forma. E szűk jelentéshez egy tág jelentés kapcsolódik: a történetírás nem szólhat csak a nemzeti identitásról, annak meg kell semmisítenie a kereteit.

Két tárgy összehasonlítása nem más, mint az azonos és különböző jellemzőik számbavevétele céljából történő szembeállításuk, és – egykönnyen nem elkerülhető csúsztatással – az így kirajzolódó ellentétek rögzítése. Csak azt lehet összehasonlítani, ami nem összevéveszhető. Amikor egy francia- és egy németországi társadalmi csoportot hasonlítunk össze, akkor nem engedhetjük meg magunknak azt a következtetést, hogy a nemzeti hovatartozásnak nincs jelentősége. Az összehasonlítás jóváhagyja a nemzeti alapon való megkülönböztetést, és problematikussá teszi annak megkérdőjelezését.

Az összehasonlítás fogalmai között keletkező *tertium comparationis* többnyire elkerülhetetlen. Félő, hogy a nemzetek közötti összehasonlítások esetében ez a közvetítés a kizárólagosan a nemzeti nézőpont kivetítéséhez fog vezetni. A történész kénytelen olyan fogalmakat használni, mint „a 19. századi értelmiségiek, politikusok, tanárok, illetve polgárok”, melyek kevésbé a kutatás segédeszközeinek, mintsem új problémáknak, gyanúsán általános kategóriáknak bizonyulnak. S amennyiben lemondunk ezen túl tág kategóriák használatáról, gyakran arra a megállapításra juthatunk, hogy nincs mit összehasonlítani. A francia, a német és az angol párbajhasználatról készült munka⁷¹ is azt bizonyítja, hogy a heterogén kód- és értékrendszerek nem összegeztethetők egymással.

A legfőbb probléma a megfigyelő pozíciójából ered. Többnyire saját magunkat hasonlítjuk a másikhoz. Az összehasonlítás szintje ettől fogva a szubjektív és nemzeti dimenzió kiteljesedésének felel meg. Miközben az európai oktatási rendszerről Németországban megírt tanulmány középpontba állítja majd a *Bildung* fogalmát (ami majdhogynem meta-

⁷⁰ Lásd Rossi, Pietro (éd.): *La storia comparata. Approcci et prospettive*. Milan, Saggiatore, 1990. és újabban Haupt, H. G. – Kocka, J. (hrsg): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsforschung*, Frankfurt am Main, 1996. A kiadvány bevezetőjében a szerkesztők maguk is arra hívják fel a figyelmet, hogy a nagyon általános szintű összehasonlítás minden bizonnyal keretet ad a politikai–történeti kutatásoknak, a kutatást viszont saját implicit feltételezéseire redukálja. A tiszta összehasonlítás jótékony hatásairól meggyőződve, viszonylag gyorsan rátérnek arra, amit ők kapcsolattörténetnek, „Beziehungsgeschichte”-nek neveznek.

⁷¹ Frevert, Ute: *Bürgerlichkeit und Ehre. Zur Geschichte des Duells in England und Deutschland*. In: Kocka J.: *Bürgertum im 19. Jahrhundert*. 3., DTV, 1988. 101–140.

fizikai értelemben vett képzést jelent),⁷² egy francia vagy angol szerző ezt a fogalmat meg sem említené. Franciaországban a 19. század eleje óta létező összehasonlítás-történet óta arra mutat rá, hogy az összehasonlítás elvének köszönhetően a nemzeti identitás hangsúlyozása sohasem vált kérdésessé, sőt ellenkezőleg, az közvetve a nemzeti nézőpont védelmét jelentette. Ahhoz, hogy erről meggyőződjünk, elég az alábbi – a francia nyelv és irodalom elsőbbségét hangsúlyozó – irodalomprofesszor érvelését olvasnunk: „Az olasz túlságosan finom, a spanyol túlságosan harsány – egyébként e két nyelv kizárólagosan déli jellegű, azaz az északi népek hangképzőszerveinek nem igazán megfelelők. Továbbá az általuk reprezentált nemzetek mindent a külföldi befolyástól várnak. A németet most hasonló okokból kifolyólag nem vizsgálom: túlságosan északi. Mivel egyszerre durva és ködös, sohasem felel meg a déli népek géniuszának. Az angol nyelvet, amely szintén túlságosan germán, viszont az angolok kalandvágyó természete miatt világszerte elterjedt, csakis az angolszász faj volt képes elsajátítani: az Új Világban, ahol egy egész kontinens civilizálása vált feladatává, elég szépen hódított. A szláv nyelvekről nincs véleményem, mert nem ismerem azokat [...] Marad tehát a francia nyelv.”⁷³

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS ANÉLKÜL ÁLLÍTJA A SZINKRONIKUS KONSTELLÁCIÓKAT PÁRHUZAMBÁ, HOGY KELLŐ FIGYELMET FORDÍTANA AZ ÁTFEDÉSEK KRONOLÓGIKUS EGYMÁSUTÁNISÁGÁRA

Az összehasonlítás az adott kultúra olyan momentumaira vonatkozik, melyek szemantikai hasonlóságai miatt párhuzamos jelenségnek vélhetők. Ugyanakkor ezek a momentumok maguk is évtizedekre, évszázadokra visszanyúló fejlődésbe ágyazódnak be. A francia és a német egyházak szerepének, illetve ezen kultúrák könyvtárainak összehasonlítására vállalkozó bármely kutatás minden bizonnyal a strukturális különbségek hosszú listáját eredményezné. Ugyanakkor ezek a különbségek önmagukban nem rendelkeznek magyarázó értékkel, mivel a különböző nemzeti tereken belül elfoglalt helyük egyáltalán nem szimmetrikus. Néhány olyan kísérlet, mint például Isaac Chivaé és Utz Jeggle-é (*Ethnologie en miroir*, Paris, 1987) azt bizonyítják, hogy egész kutatási területek csak szemantikai szinten és egyáltalán nem a vizsgált kultúrák tudományos mezőire jellemző relatív funkció szintjén kapcsolódnak egymáshoz. Az *ethnologie* és a *Volkskunde* között, ha jól belegondolunk, kevés összehasonlítási lehetőség adódik, azt leszámítva, hogy a *Volkskunde* kifejezést általában *ethnologie*-ként fordítják. A két tudományos terület az utóbbi időkig teljesen eltérő pozíciót foglalt el a saját kulturális rendszerében. Mindent összevetve, biztosak lehetünk-e abban, hogy manapság a gazdasági élet leírására vagy említésére legtöbbet használt kifejezések is – úgymint „piacgazdaság” vagy „humán erőforrás” – Párizs, Frankfurt és Cottbus összevethető jelentéseire utalnak?

Olykor nagyobb hasznát vehetnénk annak, ha két, egymással semmilyen szemantikai hasonlóságot nem mutató kultúra momentumait állítanánk kapcsolatba, illetve párhuzamba. A 19. századi tudományos rendszerben a német filológia igazi franciaországi pendantja a társadalomtudomány, míg a filozófiáé a *cousin-i* típusú politikai ideológia.⁷⁴ A strukturális különbségek magyarázatára egyedül az idődimenzió szolgál. Ugyanakkor a szinkronikus

⁷² Jeismann, Karl Ernst – Lundgreen, Peter (hrsg): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*. 3. 1800–1870, *Von der Neuordnung Deutschlands bis zur Gründung des deutschen Reiches*, München, Beck, 1987.

⁷³ Arnould, Edmond: *Essais de théorie et d'histoire littéraire*, Paris, Durand, 1858. 321 – A külföldi irodalmak és kultúrák oktatásáról Franciaországban lásd Espagne, Michel: *Le paradigme de l'étranger. Les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*, Paris, Cerf, 1993.

⁷⁴ Espagne, Michel – Werner, Michael: *Les correspondants allemands de Victor Cousin*, Hegel-Studien, 1986, 65–85.

megfigyelésektől eltérően a fejlődési szegmensek egykönnyen nem vezethetők vissza közös nevezőre.

A tudományos érdek tehát azt diktálja, hogy olyan kutatási tárgyakat válasszunk, melyek nemcsak a formális, de a történeti kapcsolatok megjelenítésére is alkalmasak. Ahelyett, hogy a francia és német orvosokat, művészeket és kereskedőket hasonlítani kezdjünk össze, érdemes volna a Franciaországban letelepedett német orvosok, művészek és tanárok⁷⁵ felé fordulni.

Így lehetséges volna, hogy:

- ne tévesszük szem elől a történeti kontinuitást, melyből a két kultúra közötti konkrét kapcsolat ered;
- a különbségeket kontextusfüggő cselekvésekként elemezzük;
- ütköztessük a két fogalom jellegzetes elvárásait;
- figyelembe vegyük a német kulturális javakat vagy társadalmi csoportokat befogadó francia kontextusra jellemző konjunktúra komplex meghatározottságát.

Az összehasonlítások ahistorikus eredményekre vezetnek, miközben a kultúrák közötti kapcsolódási pontok állandó folyamatban léteznek. Amikor a történész kiválasztja magának a közvetítőket egy csoportját, például a franciaországi német telepeseiket, heterogén fejlődési folyamatok – a kiindulási, és a befogadó kontextus – egybeesési pontját kell tudni megragadnia. A Hanza-városoknak a francia kikötőkben, például Bordeaux-ban létesült ügynökségei magukban egyesítik a francia és német történelem problémáit, s így a két ország történelme ezen a konkrét ponton kivételesen egységes történelemként jelenik meg.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS AHELYETT, HOGY AZ AKKULTURÁCIÓS MECHANIZMUSOKRA HELYEZNÉ A HANGSÚLYT, SZEMBEÁLLÍTTJA EGYMÁSSAL A TÁRSADALMI CSOPORTOKAT

Semmi esetre sem haszontalan az európai társadalmat alkotó társadalmi rétegek regisztrálása. A bérekre, a munkaidőre, a higiéniai feltételekre, a szervezeti formákra, a termékenységű rátákra vonatkozó forrásokat összegző táblázatokba lehet és kell foglalni. Az említett statisztikák velejárája mégis a kollektív, univerzális alanyok megjelenítésében rejlik. A csoportok magát megkérdőjelezhetetlennek beállító tipológiája a tetszőleges kimerevítés gyanúját vonja magára. Mit jelentene a 19. századot tekintve a Rajna két partján található egyetemi testületek párhuzamba állítása?

A prekonceptióktól mentes érdeklődés főleg olyan csoportokra irányulhat, amelyek mint önálló entitások éppen letűnőfélben, egy idegen kontextusban való felolvadás közepette ragadhatnak meg, s melyekre mint egy autentikusan nemzetek feletti történetírás elsődleges fontosságú tárgyaira kell tekintenünk.

A 19. századi Párizs német nyomdászai, kiadói például Németországban elsajátított technikát adaptáltak francia környezetben, s ez által nemcsak saját identitásukat, de az új kontextus struktúráját is átalakították. Ugyanez igaz a Franciaországban tevékenykedő német származású orvosokra, oktatókra, festőkre, zenészekre, illusztrációkészítőkre⁷⁶, fotósokra⁷⁷ is.

A franciaországi német zsidóság mint felekezeti közösség oly mértékben sikeresen aszimilálódott a francia zsidósághoz, s a „zsidóság tudományának” franciaországi meghono-

⁷⁵ Espagne, Michel – Lagier, Françoise – Werner, Michael: *Le maître d'allemand. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, Maison des sciences de l'homme, 1991.

⁷⁶ A Franciaországban a romantikus jelenetek reprezentációit fixáló Johannot testvéreket kell megemlíteni.

⁷⁷ A Párizsban 1850-től tevékenykedő, a Karlsruhe-ből származó fotós Reutlingerek esete figyelemre méltó. Lásd Bourgeron, J.-P.: *Les Reutlinger*. Paris, 1979.

sítása a 19. század végén, a Dreyfus-per idején oly fontos szerepet töltött be a szekularizáció létrejöttében,⁷⁸ hogy az a köztudatban a németek és zsidók egybemosódásához vezetett. A francia–német határ két oldaláról származó társadalmi csoportok egymáshoz való közeledése, sőt fúziója csak számszerűleg redukált léptékben lehetséges. Éppen az ilyen csoportok teszik lehetővé a nemzeti sztereotípiák nemcsak absztrakt meghaladását.

Nathan Wachtel *Le retour des ancêtres* (1990) és a *Vision des vaincus* (1971) című munkái, melyek jóval túllépnek az amerikai latin-indián társadalmak sajátos problémáin, s a kulturális keveredések vizsgálatához alapvető módszertani hozzájárulásnak tekinthetők, a következő paradigmátikus kérdésfeltevéseket fogalmazzák meg: hogyan tudták a Columbus előtti társadalmak megőrizni a rájuk jellemző mentális struktúrákat a hódítás és a külföldi kulturális javak erőteljes beáramlását követően is? Hogyan tudtak a mentális struktúrák egymásra épülni és hosszútávon új kombinációba rendeződni? Ugyanez a kérdésfeltevés a francia–német kontextussal kapcsolatban is releváns volna a határokat átlépő szakmai, illetve felekezeti közösségek egészét tekintve. Ezért kell az emigráns, illetve immigráns csoportokra helyezni a hangsúlyt, illetve a mikrokontextusokra hatással lévő mikroeffektusok elemzésére vállalkozni. Az évszázad folyamán összegyűlt honosítási dossziék és a rajtuk keresztül feltáruló társadalmi, gazdasági és kulturális mechanizmusok szisztematikus elemzése rendkívül jó forrásanyag az ilyen mikroelemzésekhez.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOK A TERÜLETEKRE VONATKOZNAK. A LEGTÖBB ESETBEN AZ EURÓPAI TEREK KÖZÖTTI OBJEKTÍV KAPCSOLATOK MEGFIGYELÉSÉNEK TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS STRUKTÚRÁJUKAT TEKINTVE NAGYOBB MAGYARÁZÓ-ÉRTÉKE LEHETNE

Mostanában gyakran előfordul, hogy a történészek egy-egy német várost vagy vidéket hasonló nagyságrendű francia várossal, illetve vidékkel hasonlítanak össze. Az ilyen jó-hiszemű kutatási tervek látens modellje a testvérvárosoké. A városok, illetve vidékek kiválasztása absztrakt felosztás szerint történik (lakók, megjelenített ipari szektorok száma, stb.). Ilyen esetben hajlamosak vagyunk politikai szándékok által vezérelt történetírásról beszélni, melytől a kezdeményezők a civil öntudat erősítését remélik. Az ilyen összehasonlítások a termékenységű rátáktól a vállalatszerzési szokásokig bezárólag a különbségek és hasonlóságok hosszú sorát eredményezik.

Nem lehet eléggé alábecsülni annak veszélyét, ha nem veszünk tudomást a valóságos kapcsolatok szövetéről. Bordeaux, Nantes és a Hanza-városok az egymást erősítő gazdasági növekedés és kulturális meghatározás eredményei.⁷⁹ Nemcsak Bordeaux Hamburggal és Brémával való összevetése, de egy olyan európai terület történetének elemzése is tökéletesen legitimnek tűnik, melynek határait azonos kommunikációs tengely jelöli ki. A Gascogne és Dél-Poroszország közötti hajózás valóságos, a kollektív gazdasági cselekvések, az azonos vallási és családi magatartások és az állandó levélváltás révén kikristályosodott kulturális teret jelöl ki. Az Európa térképét átszelő, ennél kevésbé ismert tengelyek megrajzolása is várat még magára, úgymint például a Párizsból Oroszország, vagy Lipszén és Drezdán keresztül Lengyelország felé vezető útvonalaké.

⁷⁸ Simon-Nahum, Perrine: *La cité investie. La science du judaïsme français et la République*. Paris, Cerf, 1991; Trautmann-Waller, Céline: *Philologie allemande et tradition juive. Le parcours intellectuel de Leopold Zunz*. Paris, Cerf, 1998.

⁷⁹ Espagne, Michel: *Bordeaux-Baltique. La présence culturelle allemande à Bordeaux aux XVIIIe et XIXe siècles*, Paris, Ed. du CNRS, 1991; Alain, Ruiz (éd.): *Présence de l'Allemagne à Bordeaux du siècle de Montaigne à la Seconde Guerre mondiale*. Bordeaux, Presses universitaires de Bordeaux, 1997.

Néhány német vidék Franciaországhoz fűződő kapcsolata, mely a helyi kultúr- és társadalomtörténetében szerepet játszott, úgyszintén érdemes volna a kutatásra. Szászország társadalmi struktúráját minden bizonnyal össze lehet hasonlítani bármely francia vidékével. Ugyanakkor e térség történetét más módon – a nemzetekfeletti történetírás eszközeivel – is lehet kutatni, mely Szászország történeti változását a Franciaországgal kiépülő kapcsolatán keresztül vizsgálja. Az Erős Ágost-korabeli udvari kultúra, a könyvtörténet, a 19. századi forradalmak szászországbeli megítélése, mindezek olyan elemek, melyek Szászország történetében az adminisztratív és gazdasági struktúrákba mélyen beágyazott francia jelenlétet bizonyítják. Ha a francia nézőpontot helyezzük előtérbe, könnyedén felvázolhatjuk ennek inverzét is, a szász vidékre épülő francia–német kulturális közösséget, Németország francia percepciójának kitüntetett szász pillanatát.⁸⁰ A rajnai térségre nyilvánvalóan jellemző francia–német rokonság többé-kevésbé fontos eredményei révén más német régiók esetében is bizonyítható lehet, s kiindulópontot jelenthet egy nemcsak összehasonlító, de autentikusan kétnemzeti, binacionális történetírás számára is.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS AZ IDENTITÁS KIFEJEZÉSÉT SZOLGÁLÓ KUTATÁSI TÁRGYAKRA VONATKOZIK. EBBŐL ADÓDÓDAN A MEGFIGYELŐ FIGYELME NEM TERJED KI ARRÁ, MILYEN KÜLFÖLDI ELEMEI VANNAK A SZŰKEN ÉRTELMEZETT NEMZETI EMLÉKEZET TÁRSADALMI STRUKTÚRÁJÁNAK

Amikor összehasonlítunk, a hangsúly az adott nemzeti tér specifikusnak ítélt struktúráira kerül. Lényegében ezek a kultúra olyan elemei, melyek köré szerveződik a nemzeti csoport emlékezete, azaz a tágran értelmezett „emlékezhelyek” (iskolai épületek, utcák, háborús emlékművek, könyvtárak). Amikor tehát összehasonlítunk, figyelmen kívül hagyjuk, hogy az emlékezet szövetét nemcsak egyetlenegy, de több nemzeti tér is alkotja, mint ahogyan a kultikus helyek is több, különféle vallás számára hordoznak jelentést.

Jó pár francia–német közös „emlékezhelyet” fel lehetne sorolni: ilyen kapcsolat létezik a 19. századi németországi humántudományok és a párizsi királyi könyvtár, a hesseni sepregetők⁸¹ és a párizsi utcák, valamint az északi polgári ízlést tükröző neoklasszikus építészeti és Bordeaux kikötővárosa között. A berlini hugenották számára oly fontos Gendarmenmarktól kezdve a lipcsei Népek csatáját ábrázoló emlékműig, amit 1914-ben avattak fel azzal a céllal, hogy az egykori szabadságharcok emlékének megidézésével lelkesítsen, közös emlékhelyekről beszélhetünk, vagy legalább is ekképp lehetne azokat tanulmányozni.

Maurice Halbwachs a húszas években kidolgozott, a társadalmi emlékezetre vonatkozó elmélete nagy jelentőséggel bír az interkulturális emlékezet meghatározása szempontjából. A városok, az utcák, az építészet s minden középület a társadalmi emlékezet megannyi nyoma. Az ilyen, egymást érő mnemonikus nyomok egyáltalán nem a nemzeti identitást jelenítik meg, hanem a különböző identitások egymásbakapcsolódását. Csak az összehasonlítás vezet az emlékezetek megosztásához, a nemzeti szempontból meghatározott elmentéses táborok megkülönböztetéséhez.

A nemzeti emlékezet elsősorban a könyvtárakban és a történeti levéltárakban hagyományozódik át az utókorra. A levéltári mutatók rendje a történetírás számára olyan megkerülhetetlen osztályozási rendszert jelent, mely a francia forradalom osztályozási szempontjaiból eredeztethető. A francia–német, vagy még tágabban, a nemzetekfeletti törté-

⁸⁰ *Von der Elbe bis an die Seine. Französisch-sächsischer Kulturtransfer im XVIII. und XIX. Jahrhundert.* Hrsg. von Michel Espagne und Matthias Middell, Leipzig, Leipziger Universitäts-Verlag, 1993.

⁸¹ Pabst, Wilfried: *Subproletarier auf Zeit: deutsche „Gastarbeiter” im Paris des 19. Jahrhunderts.* In: Bade, Klaus J. (éd.): *Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland. Migration in Geschichte und Gegenwart.* München, Beck, 1992.

netírás legalább egy elméleti jellegű új levéltári szervezési terv meghatározását is szükségessé tenné. A honosítási dossziék, útlevelék, tanulmányutak, fordítók, nyelvtanárok, levelezési hálózatok, követségi jelentések, és más, *per definitionem* bilaterális tárgyak szeriális tanulmányozása új levéltári kategóriák meghatározását, s legalábbis egy nemzetekfeletti levéltári alap koncepciójának kidolgozását igényli.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOK, MIELŐTT RÁTÉRNÉNEK AZ EGYBEESÉSEK ELEMEZÉSÉRE, A KÜLÖNBΣÉGEKET HANGSÚLYOZZÁK. AZ ELEVE LÉTEZŐ EGYMÁSBA KAPCSOLÓDÁSOK HÁTTÉRÉBEN FOLYÓ MEGKÜLÖNBÖZTETÉSI FOLYAMATRÓL NEM ESİK SZÓ

A nemzetek közötti különbségek tudatosítása maga is történeti termék. Nagyjából a 18. század második felétől beszélhetünk róla. Azt megelőzően a nemzetek másodlagos, sőt közbömbös determinációk voltak. De ha összehasonlítjuk a nemzeti kultúrák elemeit, az azzal a kockázattal jár, hogy az egymással ellentétes pozíciókat természetből fogva létezőnek tekintjük. A történész csak így képes az identitásformák összehasonlítására.

Az ellentétek megjelenése, a cezúrák elmélyülése történeti folyamatot jelez. Csakis eme folyamat megfordítására tett kísérlet – mely a folyamat geneziséét jelentő mechanizmusok leírására törekszik – teszi lehetővé egy valóban nemzetekfeletti történeti tér meghatározását. A nyelv, a nép és a nemzet Németországban használatos fogalmait csak abban az esetben lehet az elviekben francia megfelelőikhez hasznosan közelíteni, ha azokat a francia fogalomalkotás német dekonstrukciójának vesszük. Például a 19. század végén a német filológiai erudíció és az általános kultúra francia eszméje közötti szakadék a humántudományok egyik vezérmotívuma volt. Az általános kultúra azonban válasz lehet az erudíciós elaprózódásra. Az ellentétpárokat dinamikus kettősségként kell látnunk.

A kétoldalú átfedések folyamatában megjelenő cezúrákat tanulmányozó könyvek közül Michael Jeismann *La patrie de l'ennemi. La notion d'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918* című munkája⁸² említhető. A szerző arra mutat rá, hogy a 19. századi német és francia sajtóban megjelenő ellenségképek végeredményben elenyésző információt nyújtanak a másíkról, s hogy az ellenség inkább belső funkciót lát el, nélküle ugyanis eltűnne a nemzeti identitás. Abszurd volna a szegényes és sztereotip ellenségképek összevetése. A könyv sokkal inkább az ugyanolyan esetleges, mint amilyen kevésbé explicit cezúra ún. strukturális szükségszerűségére, valamint fokozatos elmélyülésére világít rá. A különbségek, a skízmák, a szakadások nemcsak külső határokat jelölnek, de geneziséük és belső funkciójuk is van. A szorosan értelmezett összehasonlítás gyakran homályos lesz.

FRANCIA–NÉMET KÖZEGBEN A HUMÁN- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK TÖRTÉNETE, AMINT AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS FOGALMÁT ÉS NEM E FOGALMAK KÖZÖTTI KAPCSOLATOT, ILLETVE AZOK FOKOZATOS ELTŰNÉSÉT ÁLLÍTJA ELŐTÉRBE, A KOMMUNIKÁCIÓKÉPTELENSÉG FORMÁIRÓL KÉNYTELEN SZÁMOT ADNI

Azok közül, akikkel a német egyetemet szokás azonosítani, az elsők között kell Wilhelm von Humboldt nevét említeni. A személyével kapcsolatos egyik legtöbbet vitatott kérdés az „ideológusok” nyelvfilozófiájához való viszonya. Németországban gyakran tabuként kezeltek, hogy a *Bildung*-eszmé milyen mértékben gyökerezett a 18. századi francia szenzualiz-

⁸² Jeismann, Michael: *La patrie de l'ennemi. La notion d'ennemi national et la représentation de la nation en Allemagne et en France de 1792 à 1918*. Paris, CNRS-Eds, 1997.

musban.⁸³ Azt követően, hogy Victor Cousin és tanítványai közvetítésével megjelent Franciaországban a német filozófia és, mindenekelőtt, a kantizmus, a 19. századvegi szekularizált, laikus ideológia a német idealizmus francia átértelmezésének értékével kezdett bírni.

A francia egyetemek külföldiekről folytatott tudományos diskurzusa a német filológia behozatalán alapult és abból fejlődött tovább, ezzel főszerephez juttatva a németajkú tanárokat. A külföldi kultúrák filológiai módszerű feltárása végül átalakította a tudósok francia kultúrára vonatkozó nézeteit is. A provanszi- és kelta tanulmányok valójában a német egyetemek szellemi eszközkészletének franciaországi alkalmazása nyomán kezdtek kibontakozni.⁸⁴ Humboldt nélkül valószínűleg nem láttak volna ilyen korán napvilágot a baszk regionális tanulmányok, ahogy a bajor Johann Gaspard Zeuss⁸⁵ nélkül a kelta tanulmányok sem. A németajkú tudósok, köztük például Michel Bréal ösztönzésére létrejött École Pratique des Hautes Études a német kutatási módszerek párizsi adaptációs kísérlete volt.

A két oktatási és egyetemi rendszer összehasonlításának szentelt összehasonlító tanulmányok a mai napig nem mutattak rá egyértelműen a szimmetria hiányára. Így szinte ki is iktatták a két rendszer belső dinamizmusát alapvetően meghatározó kölcsönös kapcsolatot. Persze Christophe Charle-nak az európai értelmiségekre vonatkozó munkái⁸⁶ meggyőző erővel bizonyítják az összehasonlítási szint felállításának lehetőségét. Jól láthatók az irodalmi mezők, a tanárok és diákok száma közötti kapcsolatok, valamint a vizsgált területen a tanárok és írók megoszlásának egybeesései. Ugyanakkor ezek az egybeesések arra kényszerítik a történést, hogy megkerülje a vizsgált társadalmak gyakran nagyon is karakterisztikus jellegzetességeit. Annak bemutatása, hogy két tudományos tradíció nem önálló, hanem a kettejük közötti kapcsolatokkal, sőt az egymáshoz való szándékos megkésettiséggel jellemezhető, nem tűnne kevésbé ígéretesnek, nem volna kevésbé alkalmas az aszimmetriák feltérképezésére, sőt meghaladására, mivel pontosan a dolgok dinamikájára helyezné a hangsúlyt.

AZ ÖSSZEHAONLÍTÁSOKRA MINDIG NEMZETI NÉZŐPONTBÓL KERÜL SOR. AZ ÖSSZEHAONLÍTÁSOK SZÁMÁNAK NÖVEKEDÉSE CSAK A NEMZETFOGALOM FONTOSSÁGÁT HANGSÚLYOZNA. A TÖRTÉNÉS FELADATÁNAK INKÁBB A KÜLÖNBÖZŐ NEMZETFOGALMAK LÉTREJÖTTÉBEN SZEREPET JÁTSZÓ KÜLSŐ MOMENTUMOK VIZSGÁLATÁRA KELLENE KITERJEDNIE.

Lehetetlen olyan összehasonlító történetírást elképzelni, mely ne valamely nemzetfogalomra épülne. Európában az államnemzet és a nyelvi nemzet fogalmai, a nemzet francia és német modellje ellentétpárt alkot.⁸⁷ Így aztán minden összehasonlítás, mely a két paradigma szembeállítására törekszik, végsősoron értékítélet is egyben.

Vagy megkíséreljük a komplexebb valóságot bemutatni s rámutatni arra, hogy az államnemzet egyszerre etnikai–nyelvi nemzetként is viselkedik, illetve viszont is ez a helyzet. Vagy pedig újból a francia államnemzet-fogalmat vetítjük ki a német helyzetre. Amikor az 1870 előtti Francia- és Németország összehasonlítására vállalkozunk, nem hagyjuk-e rend-

⁸³ A témáról lásd Aarsleff, Hans: *From Locke to Saussure. Essays on the Study of Language and Intellectual History*. Minneapolis, 1982; Trabandt, Jürgen: *Apeliotes oder Der Sinn der Sprache. Wilhelm von Humboldts Sprachbild*. Munich, 1986.

⁸⁴ Espagne, Michel: *Le paradigme de l'étranger. Les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*. Paris, Cerf, 1993.

⁸⁵ Kaspar Zeuss, Johann: *Grammatica celtica*. Leipzig, Weidmann, 1853, 2 vol.

⁸⁶ Charle, Christophe: *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*. Paris, Seuil, 1996.

⁸⁷ Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, 1992.

szeresen figyelmen kívül, hogy abban az időben Németországban nem létezett francia értelemben vett központi állam?

A nemzetfogalmak történeti konstrukciók. Ennek ellenére a történészek ritkán hangsúlyozzák, hogy az említett két nemzetfogalom kölcsönösen befolyásolja egymást a francia forradalom óta. Azt követően, hogy a nemzetnek a forradalom által terjesztett univerzaliztikus fogalmát a francia nép magáévá tette, Fichtének – aki életrajzírója, Xavier Léon szerint tetőtől talpig jakobinus volt – egy másik, a saját népe, a német nép jogainak védelméért kellett felemelnie a szavát. De a Renan által javasolt nemzetfogalom is nehezen lenne értelmezhető a tudós arra irányuló látens szándéka nélkül, hogy a Németország etno-lingvisztikai ambíciói elleni demonstratív kiállást szorgalmazza. A számos köztes fázis miatt maga a nemzetfogalom is rászorulna arra, hogy mint kultúrák közötti, szinte dialógikus fogalmat elemezzék.

A nemzet fogalmát mint bilaterális folyamatot többé nem lehet történeti-politikai, illetve ideológiai síkon elemezni. Ebben a dinamikus közegeben az egyszerű jogi formalizmusnál sokkal tágabban értelmezett szociopolitikai elemek szintén szerepet kapnak. Onnantól fogva, hogy a nemzetfogalom többé nem tisztán nemzeti definícióját használjuk, könnyebb rámutatni az ideológiai felépítmény és a társadalmi-történeti alap el nem különülésére, illetve gyakori felcserélődésére. Az ok-okozati láncolat, a nemzet különböző, egymástól független reprezentációi közötti kölcsönös hatásfolyamat rekonstruálására a csak pillanatnyi rálátást lehetővé tévő összehasonlítás alkalmatlan.

AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS FOGALMA OLYKOR A KUTATÁS OLYAN TENDENCIÁIT FOGALALJA MAGÁBAN, MELYEKNEK SEMMI KÖZÜK AZ ÖSSZEHASONLÍTÁSOKHOZ, ÉS AMELYEK INKÁBB KULTURÁLIS TRANSZFEREKNEK FELELNEK MEG

Amikor az Annales-iskola alapítói arra bíztatták a történészeket, hogy a társadalmak közötti kapcsolódási pontokat, a nemzeti sokféleség közös gyökereit kutassák, nem a szorosan értelmezett összehasonlítást, hanem az átfogó történeti perspektívát, a totális történelmet hiányolták.

Ha a strasbourgi vámon áthaladó könyveket kvantitatív szempontból próbáljuk meg leírni, vagy ha azt akarjuk megtudni, hogy a száz Otto Lorenz hogyan vitte véghez a könyvtartudomány terjesztését a 19. századi Franciaországban, vagy egész egyszerűen az emigráció demográfiáját elemezzük, akkor nem szósznerinti összehasonlítást végzünk, hanem csak az etnocentrikus történetírás szigorú kereteit próbáljuk rugalmasabbá tenni.

A 19. századtól fogva Franciaországban közkeletű volt más népek történelmének ismertetése. Az Anglia-, illetve Olaszország-történetek száma valóban jelentős. Többek közt említésre méltó a Tommy Perrens-féle kilenckötetes Firenze-várostörténet⁸⁸ vagy a tízkötetnyi olasz irodalomtörténet az „ideológus” Ginguené⁸⁹ tollából. Ezen történeti munkák szerzői előszeretettel alkalmaznak német prizmat. Franciaországban a 19. század elején a spanyol kultúráról és irodalomról szóló első könyv Friedrich Bouterwek, göttingai professzor könyvének fordítása volt. 1860-tól kezdve Itália megítélésében kardinális szerepet játszik Jakob Burckhardt reneszánszról szóló könyve. A külföldi szellemi élet elsajátítására vonatkozó igyekezetnek – melynek során előszeretettel támaszkodtak a Németországból importált szellemi eszköztárra – semmi köze az összehasonlításához.

Érdeemes megfigyelni, hogy körülbelül egy évtizede néhány könyvsorozatnál és kollektív munkánál milyen sűrűn hivatkoznak az összehasonlítás módszerére. Az 1990-ben indult

⁸⁸ Perrens, F. T.: *Histoire de Florence depuis ses origines jusqu'à la domination des Médicis et depuis la domination des Médicis jusqu'à la chute de la République (1531)*. Paris, Hachette, 9 vol., 1877–1891.

⁸⁹ *Histoire de la littérature italienne*, Paris, L. G. Michaud, 1811 à 1819.

Genèses című folyóirat, melynek munkálataiban számos külföldi történész vesz részt, éppúgy kifejezetten kerüli az összehasonlítás kifejezést, mint magát az összehasonlítást, annak ellenére vagy éppen azért, mert a nemzetközi hálózatok bemutatására kell törekednie. A *Comparativ* című lipcei folyóirat, mely Karl Lamprecht⁹⁰ távoli örököséként joggal az egyetemes történelem és a társadalmak összehasonlító kutatásaként határozza meg profilját, 1991 óta létezik. Egyik első különszámát a francia–német összehasonlításoknak szentelte, jóllehet a szám elsősorban a recepcióval, a 18. századi német tér szocio-politikai problémáival, illetve a Felvilágosodás problematikájával kapcsolatos kérdéseket vizsgálta.⁹¹ Noha valamennyi szám a nemzeti terek szűk kereteit próbálja meghaladni, azt nem az összehasonlítások révén teszi.

Jürgen Kocka *Histoire de la bourgeoisie au XIXe siècle. L'Allemagne comparée à l'Europe*⁹² címmel jelentetett meg egy munkát. Neves német történészek tanulmányait gyűjtötte egybe, melyek némelyike az összehasonlító módszerre hivatkozik. A munka azért lehetett eredményes, mert a *tertium comparationis*, az európai polgárság jelensége az általánosítás olyan fokával és főleg olyan kiterjedéssel rendelkezik, ami a kötet néhány szerzője számára zavarbaejtő lehetett. Ráadásul már a címből világos, hogy a németországi helyzet jelenti a kiindulópontot.

A Helmut Berding, Etienne François és Hans Peter Ullmann által szerkesztett, *La Révolution, la France et l'Allemagne. Deux modèles opposés de changement social?* (Paris, Éds de la MSH, 1989) a címe ellenére – Etienne François tanulmánya kivételével, amely részben a párhuzamba állítás árnyoldalát hangsúlyozza, részben pedig rámutat arra, hogy a francia és német modellek milyen mértékben ékelődnek egymásba – egyáltalán nem összehasonlítás.

Az „összehasonlító kutatás” vezényszó minden bizonnyal pozitív eredményekre vezethet, amennyiben alatta a mezőnek a nemzeti megosztottságon túllépő szisztematikus kiterjesztését értjük.⁹³ Ugyanakkor a módszerként felfogott összehasonlítást egyetlen egyszer sem lehet kritikátlanul alkalmazni, akár még a politikai kultúra stratégiáira hivatkozva sem. A kulturális transzfer elmélete úgy fogható fel, mint az összehasonlítás módszertani korrekciója a kultúrtörténetben.

A továbbiakban fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ha a humán- és társadalomtudományok az összehasonlítást modern módszertani formának tekintik, akkor azt is tudomásul kell venniük, hogy saját genezisük is csak az egymást követő transzferek alapján elemezhető, hiszen a humán tudományok tudománytörténete a kulturális transzferek problémakörének egyik legtermékenyebb kutatási területe.

Fordította: **Balázs Eszter**

⁹⁰ Lamprechtről lásd Chickering, Roger: *Karl Lamprecht. A German Academic Life (1856–1925)*. New Jersey, Humanity Press, 1993.

⁹¹ *Comparative. Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung*, 1992. 4.

⁹² Kocka, Jürgen: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, Munich, DTV, 1988.

⁹³ Meg kell jegyezni, hogy a Francia- és Németország közötti cserék számtalan vektorának és közvetítőjének szentelt, a Fernand Baldensperger, Edmond Egli és Claude Pichois összehasonlító történészek már réginek számító munkái a szó szoros értelmében vett összehasonlításon túllépve a kulturális transzferekre vonatkozó kutatáshoz közelítettek. Egyedül az irodalmiság szigorúan értelmezett közegehez való ragaszkodás bizonytalanította el őket.

Michel Espagne műveinek válogatott bibliográfiája

Önálló, illetve társszerzővel írott művei:

- Michael WERNER-rel: *Le maître de langue. Les premiers enseignants d'allemand (1830–1850)*. Paris, MSH, 1991.
- Bordeaux-Baltique. La présence culturelle Allemande à Bordeaux aux XVIIIe et XIXe siècles*. Paris, CNRS, 1991.
- Federstriche. Die konstruktion des pantheismus in Heines arbeitshandschriften*. Hamburg, Hoffmann und Campe, 1991.
- Le paradigme de l'étranger. Les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*. Paris, Le Cerf, 1993. „Bibliothèque franco-allemande”.
- Les juifs Allemands de Paris à l'époque de Heine. La translation Ashkénase*. Paris, PUF, 1996.
- De l'archive au texte. Recherches d'histoire génétique*. Paris, PUF, 1998.
- Les transferts culturels franco-allemands*. Paris, PUF, 1999.
- Le creuset Allemand. Histoire interculturelle de la Saxe au XVIIIe et XIXe siècles*. Paris, PUF, 2000.

Szerkesztett művek:

- Michael WERNER-rel: *Revue de Synthèse*, 1988, n° spécial (avril-juin) („Transferts culturels franco-allemands”).
- Michael WERNER-rel: *Les relations scientifiques francoallemandes*. Numéro thématique de la *Revue de Synthèse*, juin 1988
- Michael WERNER-rel: *Transferts: les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*. Paris, Éditions Recherche sur les Civilisations, 1988.
- Michael WERNER-rel: *Philologiques i. contribution à l'histoire des disciplines littéraires en France et en Allemagne*. Paris, MSH, 1990.
- Michael WERNER-rel: *Philologiques iii. qu'est-ce qu'une littérature nationale?* Paris, MSH, 1994.
- Michael WERNER-rel: *Les études germaniques en France (1900–1970)*. Paris, CNRS, 1994.
- Transferts culturels et région. L'exemple de la Saxe* (n° spécial des Cahiers d'études germaniques, 1995, n°28).
- Le miroir allemand* (n° spécial de la Revue germanique internationale [n°4]). Paris, PUF, 1995. [«Problèmes d'histoire interculturelle», p.5–24.]
- L'École Normale Supérieure et l'Allemagne*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1996, „Deutsch-französische Kulturbibliothek, Bd.6”.
- Katia DMITRIEVA-val: *Philologiques iv. transferts culturels triangulaires France-Allemagne-Russie*. Paris, MSH, 1996. [«Introduction», p.7–9.]
- W. GREILING-gel: *Frankreichfreunde. Mittler des französisch-deutschen Kulturtransfers (1750–1850)*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 1996.
- Histoire culturelle* (n° spécial de la Revue germanique internationale [n°10]). Paris, PUF, 1998. [«Présentation», p.5–10.]

Michael Werner műveinek válogatott bibliográfiája

(A Michel Espagne-nyal közösen írt és szerkesztett műveket lásd fent.)

Önálló, illetve társszerzőkkel írott művek:

Michel ESPAGNE—Françoise LAGIER-vel: *Philologiques II. Le maître de langues: Les premiers enseignants d'allemand en France (1830–1850)*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1991.

Michael LACKNER-rel: *Der cultural turn in den Humanwissenschaften. Area Studies im Auf- oder Abwind des Kultúralismus*, Bad Homburg, Werner Reimers Konferenzen, 1999.

Jan-Christoph HAUSCHILD-dal: *Heinrich Heine. Une biographie*, Paris, Éd. du Seuil, 2001.

Jan-Christoph HAUSCHILD-dal: *Heinrich Heine*. München, Deutscher Taschenbuch-Verlag, 2002.

Szerkesztett művek:

Jacques GRANDNONC-kal: *Exils et migrations d'Allemands 1789–1945*. Numéro spécial des *Cahiers d'Etudes Germaniques*, 1987.

Peter SCHÖTTLER-rel: *France-Allemagne. Transferts, voyages, transactions*. Dossier thématique de la revue *Genèses. Sciences sociales et histoire* 14 (janvier 1994).

La société allemande. 17–19 siècles. Dossier thématique de la revue *Annales. Histoire, sciences sociales*, 1995, 4 (juillet-août), 719–827.

Etienne FRANCOIS—Marie-Claire HOOCK-DEMARLE—Reinhart MEYER-KALKUS-szal: *Marianne - Germania. Deutsch-französischer Kulturtransfer im europäischen Kontext, 1789–1914*, 2 vol., Leipzig, Universitätsverlag, 1998.

Peter SCHÖTTLER—Patrice VEIT-jel: *Plurales Deutschland – Allemagne plurielle*. Festschrift für Etienne François, Mélanges Étienne François, Göttingen, Wallstein, 1999.

Bénédicte ZIMMERMANN-nal: *La recherche française sur l'Allemagne et la coopération franco-allemande en sciences humaines et sociales. Bilan et perspectives*, Lille, Presses du Septentrion, 2002. (Numéro hors série de la revue *Allemagne d'aujourd'hui*)

Hans Erich BOEDEKER—Patrice VEIT-jel: *Le concert et son public. Mutations de la vie musicale en Europe 1780–1914 (France, Allemagne, Angleterre)*. Paris, Éditions de la Maison des sciences de l'homme, 2002.